

UNIVERZA V LJUBLJANI
FILOZOFSKA FAKULTETA
ODDELEK ZA ZGODOVINO

VITA ZALAR

Romi in Sinti na Slovenskem med drugo svetovno vojno

Diplomsko delo

Mentorica: prof. dr. Marta Verginella

Prvostopenjski univerzitetni
študijski program Zgodovina

Ljubljana, 2015

ZAHVALA

Zahvaljujem se prof. dr. Marti Verginelli za prevzem mentorstva in pregled diplomskega dela. Za pregled diplomskega dela se zahvaljujem tudi dr. Urški Strle. Raziskovalno delo so mi s posredovanimi podatki in nasveti olajšali mnogi. Toplo se zahvaljujem Aidi Škoro Babić, skrbnici domobranskih fondov v Arhivu RS, ki mi je širokosrčno in ekstenzivno pomagala pri mojem arhivskem delu in svetovala pri iskanju informacij v drugih institucijah. Hvala Tadeji Tominšek Čehulić z Inštituta za novejšo zgodovino za posredovane podatke o Romih, zbranih v projektu *Smrtne žrtve med prebivalstvom na območju Republike Slovenije med drugo svetovno vojno in neposredno po njej*, ter za nasvet pri iskanju literature in virov. Hvala Jožetu Dežmanu za posredovane sezname Romov, zaprtih v begunjskih zaporih. Hvala Zvezi združenj borcev za vrednote NOB za posredovane podatke o romskih partizanih. Hvala Veri Klopčič z Inštituta za narodnostna vprašanja in Marjanu Tošu, direktorju Sinagoge Maribor, za posredovane naslove relevantne literature. Hvala Urbanu Orlu za prevode italijanskih dokumentov. Toplo se zahvaljujem romskim aktivistom Moniki Sandreli, Slavku Cenerju in Jožku Horvatu-Mucu.

Izvleček: Romi in Sinti na Slovenskem med drugo svetovno vojno

Usoda Romov in Sintov v času druge svetovne vojne je tematika, ki se je slovenski zgodovinarji redko lotevajo, raziskovalci romskih študij pa jo obravnavajo le kot primer opresivnega odnosa oblasti do Romov. Res je, da so vse medvojne oblasti nasilno postopale z Romi in Sinti – primeri tovrstnega systemskega nasilja so omejitve svobode gibanja, prisilno delo, okupatorske aretacije in deportacije v zbirna in koncentracijska taborišča ter partizanski poboji Romov. Hkrati pa se je po celotnem slovenskem ozemlju razvila tudi nenasilna koeksistenca oblastnih organov in Romov – prišlo je do sodelovanja Romov v partizanskem gibanju in v Slovenskem domobranstvu. Po vojni se je oblastna opresija nadaljevala s prisilnimi migracijami Romov na območja, kjer so prej živele nemške manjšinske skupnosti. V povojni strokovni in laični javnosti so Romom/Sintom mnogi odrekli pravico do priznanja statusa žrtev holokavsta.

Ključne besede: Romi, Sinti, Cigani, druga svetovna vojna, holokavst, Slovensko domobranstvo, Narodnoosvobodilna vojska in partizanski odredi Slovenije (NOV in POS)

Abstract: Roma and Sinti in Slovenia during the Second World War

Roma and Sinti in Slovenia during the Second World War are a rarely researched topic when it comes to Slovenian historians. Researchers of Romani studies usually focus only on oppressive methods of occupation forces, leaving out other forms of Roma existence and participation. Roma and Sinti communities actively interacted both with partisan and occupation forces. There are examples of non-violent coexistence and at the same time violent oppression on the partisan, German, Italian and Hungarian side. For example, the Roma participated both in Slovene Home Guard and in the Partisan Detachments of Slovenia. War crimes were committed over Roma communities both by the partisans and occupation forces. Both sides also tried to prevent the Roma from travelling across their territory. The oppression continued after the war with forced migration organised by the Yugoslav government. Much of the post-war discourse on the holocaust revolved around disputes whether the Roma community should be recognised as a victim of the holocaust.

Key words: Roma, Sinti, Gypsies, Second World War, Holocaust, Slovene Home Guard, National Liberation Army and Partisan Detachments of Slovenia

KAZALO

UVOD	6
1. IZZIVI IN PROBLEMATIKA RAZISKOVANJA ROMOV MED DRUGO SVETOVNO VOJNO.....	8
1.1 Etični izzivi znanstvenega raziskovanja Romov in Sintov ter druge svetovne vojne	8
1.2 Cigan, cigan, Sint ali Rom? Terminološki izzivi in problematika.....	9
1.3 Metodološki izzivi ter problematika uporabljenih pisnih in ustnih virov	15
1.4 Obstoječe raziskave o Romih in Sintih na Slovenskem med drugo svetovno vojno	16
2. STIKI IN INTERAKCIJE ROMOV S PARTIZANSKIM GIBANJEM	19
2.1 Članstvo Romov v partizanskih odredih Slovenije	20
2.2 Odredbe partizanskih odredov Slovenije o postopanju z Romi.....	26
2.3 Partizanske usmrtitve in poboji romskih civilistov v Sloveniji.....	28
2.3.1 Poboj Romov na Mačkovcu, maj 1942	31
2.3.2 Poboj Romov iz Sodražice v Bancer hosti, maj 1942	32
2.3.3 Poboj Romov na Benkovem travniku v soteski Iškega vintgarja, maj 1942.....	33
2.3.4 Poboj Romov iz Kanižarice, julij 1942	34
2.3.5 Poboj Romov iz Dragovanje vasi, julij 1942	40
3. STIKI ROMOV IN SINTOV Z ITALIJANSKIMI OKUPATORSKIMI OBLASTMI ...	41
3.1 Odnos italijanskega fašističnega režima do »Ciganov«	41
3.2 Odnos italijanskih okupatorskih oblasti do Romov v Ljubljanski pokrajini	43
3.3 Deportacije Romov iz Ljubljanske pokrajine v italijanska taborišča	46
4. STIKI ROMOV Z MADŽARSKIMI OKUPATORSKIMI OBLASTMI	50
5. STIKI ROMOV IN SINTOV Z NEMŠKIMI OKUPATORSKIMI OBLASTMI.....	55
5.1 Odnos nemškega nacionalsocialističnega režima do Romov in Sintov	55
5.2 Nemške internacije Romov s slovenskega ozemlja v zapore, zbirna taborišča in koncentracijska taborišča	58
5.3 Članstvo Romov v Slovenskem domobranstvu.....	63
6. ROMI NA SLOVENSKEM V PRVIH POVOJNIH LETIH.....	70
6.1 Ranković, Tito in Romi	70
6.2 Psihofizične posledice vojnih travm.....	71
6.3 Prisilne in spontane povojne migracije Romov in Sintov na Slovenskem	73
7. POVOJNI MEDNARODNI JAVNI DISKURZ O MEDVOJNI USODI ROMOV IN SINTOV	75

8. OHRANJANJE SPOMINA NA DRUGO SVETOVNO VOJNO V SLOVENSKI ROMSKI IN SINTSKI SKUPNOSTI.....	77
8.1 Sodelovanje Dragoljuba Ackovića in prekmurskih Romov	77
8.2 Projekt Holokavst nad Romi in Sinti	78
ZAKLJUČEK.....	79
POVZETEK	81
LITERATURA IN VIRI	82
PRILOGE	88

UVOD

Primarni namen pričujočega diplomskega dela je napisati zaokrožen pregled položaja romskih in sintskih skupnosti na Slovenskem v času druge svetovne vojne, s čimer se lotevam tematike, ki je v slovenskem zgodovinoписju izrazito zapostavljena. Za zgodovino romske skupnosti v splošnem slovenska historiografija ne kaže interesa, zaradi česar ostajata notranja dinamika romskih skupnosti ter njihova interakcija z dominantno kulturo in z vzvodi oblasti skozi čas nepreučevani in neanalizirani. Produkcija besedil in raziskav o položaju romske skupnosti v slovenski družbi je sicer precejšnja, a je pisana predvsem z antropološkega, etnološkega in pedagoškega vidika. Manko historiografskih razprav je očiten. V večini strokovnih razprav z »romsko tematiko« se sicer pojavijo (pod)poglavja, namenjena zgodovinskemu pregledu prisotnosti Romov na današnjem slovenskem ozemlju, a so napisana kot splošen uvod v siceršnjo tematiko in nimajo ambicije biti koherenten historiografski zapis. Ti odlomki oziroma poglavja praviloma naštevajo med seboj nepovezane primere diskriminacije in preganjanj Romov na slovenskih tleh in jih ne vzporejajo s specifikko časa in prostora, v katerem so se ti primeri zgodili. Naštevaje primerov diskriminacije Romov brez razlage vsakokratnih družbenih razmer, mentalitetnih struktur itn. razvodeni v nizanje nepovezanih dejstev, katerega rezultat je zgolj ilustrativen mozaik (nekaterih) vzvodov, s katerimi so različne oblasti izvajale pritisk na marginalizirano skupino. Poleg tega pisanje, osredotočeno na izključevanje, diskriminacijo in represijo, prikaže okrnjeno, izkrivljeno podobo zgodovine Romov.

Časovni okvir druge svetovne vojne sem izbrala na podlagi hipoteze, da je pogostost omemb Romov in Sintov v virih iz druge svetovne vojne večja v primerjavi z drugimi obdobji. V turbulentnih, konfliktnih obdobjih je namreč delovanje različnih silnic in vzvodov oblasti na manjšinske, »neintegrirane«, potencialno nezaželene skupnosti prebivalstva veliko intenzivnejše. V obdobjih kolektivne napetosti in občutka ogroženosti je nestrpnostni potencial družbe povišan, kar privede do kulminacije pritajene agresije, do izbruhov nasilja in represije. Družba kot celota torej pod kolektivnim pritiskom v večji meri opredmeti, udejanji antagonizem v medsebojnih odnosih. Zaradi tega so silnice, ki delujejo na manjšinske skupine, v virih iz tega obdobja veliko bolj vidne in lažje izsledljive.

V prvem poglavju diplomskega dela obravnavam izzive in problematiko preučevanja Romov v času druge svetovne vojne. Ti izzivi so etični, terminološki in metodološki. Orišem in komentiram obstoječe raziskave položaja Romov med drugo svetovno vojno.

V drugem poglavju obravnavam interakcije med Romi in partizanskimi enotami, in sicer v treh tematskih sklopih. Raziskala sem sodelovanje Romov v Partizanskih odredih Slovenije, splošne partizanske odredbe, ki se nanašajo na Rome in odražajo podobnost predvojnih in partizanskih represalij, ter primere pobojev romskih skupin, ki so jih izvedle partizanske enote.

Tretje, četrto in peto poglavje zajemajo interakcije med Romi in italijanskim, madžarskim ter nemškim okupatorjem.

V šestem poglavju se predvsem na podlagi ustnih virov dotaknem položaja Romov, zlasti prekmurskih, v prvih povojnih letih. Glavni poudarki so na prisilnih in spontanah povojnih migracijah ter na psihofizičnih posledicah vojnih travm. Omenjena sta tudi vključenost Romov v agrarno reformo ter odnos Ranković – Romi – Tito.

Sedmo poglavje je posvečeno analizi povojnega mednarodnega diskurza o medvojnem položaju Romov, s poudarkom na deljenih mnenjih o holokavstu nad Romi.

V zadnjem, osmem poglavju predstavim projekte, s katerimi romski aktivisti v Sloveniji ohranjajo spomin na dogodke druge svetovne vojne.

1. IZZIVI IN PROBLEMATIKA RAZISKOVANJA ROMOV MED DRUGO SVETOVNO VOJNO

1.1 Etični izzivi znanstvenega raziskovanja Romov in Sintov ter druge svetovne vojne

Etične zagate ne izhajajo zgolj iz miselnega sveta, kulturnih in osebnih predispozicij posameznega raziskovalca, temveč tudi iz predsodkov, stereotipnih predstav in zmotnih interpretacij v že obstoječi strokovni literaturi. Izbrana tematika diplomskega dela odpira dva večja sklopa etičnih izzivov za raziskovalca. Prvi sklop je tradicionalistično, folkloristično, romantično in stereotipno obarvano pisanje o Romih na Slovenskem. Za raziskovalca zgodovine romskih skupnosti izredno relevantno razmišljanje francoskega antropologa Patricka Williamsa je opozorilo o problematičnosti proučevanja »Ciganov« zaradi historičnih izkušenj. Problematična je potencialna zloraba ugotovitev raziskav, saj sta se vednost o »Ciganih« in represija nad njimi v zgodovini pogosto vzajemno oplajali. Oblasti so znanstvene ugotovitve in izsledke »ciganologije« izrabljale za večji nadzor nad »Cigani«. Williams meni, da mora vsak raziskovalec »Ciganov« prevzeti svoj delež odgovornosti pri odnosu med represijo in vednostjo. Ker je cilj znanstvenega spoznanja vedno gospodovanje nad realnostjo, v tem principu gospodovanja pa je vselej prisotna tudi želja po kontroliranju »Ciganov«, se mora vsakdo, ki se loti raziskovanja romskih tematik, zavedati razloga za svoj znanstveni interes. Hkrati mora upoštevati možnost, da bodo izsledki njegovih študij uporabljeni ali celo zlorabljeni za različne namene. Do zlorab študij o »Ciganih« pride zato, ker (oblastna) represija išče diskurz, ki dokazuje njene domneve o »Ciganih«, dejanski izsledki pa je ne zanimajo, če izpodbijajo njena pričakovanja. Po Williamsu mora vsak raziskovalec z znanstvene pozicije pretehtati samo intenco svojega raziskovanja. Zavedati se mora svojih namenov v vseh fazah nastanka besedila, torej od raziskovanja, opazovanja, pisanja, do publiciranja. Williams tudi opozarja, da je dokončen odgovor o natančni situaciji »Ciganov« težko dosegljiv ideal, česar se mora vsak raziskovalec dobro zavedati. Če namreč raziskovalec teži k iskanju specifičnosti in razlik, je izpostavljen tveganju, da bi bile te razlike videti kot eksotika ali arhaizem. V iskanju specifičnosti »Ciganov« lahko raziskovalec spregleda, da »Naš« in »Njihov« svet nista ločena, da se soočamo z istim okoljem. Velja tudi obratno - če raziskovalec vztraja zgolj pri iskanju podobnosti med »Nami« in »Njimi«, tvega,

da bodo vsakršne razlike videti kot odkloni ali odcepitve. »Cigani« se potem zdijo uporni, nesposobni, socialno hendikepirani ali deviantni.¹

Drugi večji sklop etičnih zagat izhaja iz zgodovinskega obdobja oziroma zgodovinskih okoliščin, ki so okvir diplomskemu delu. Problematiko pisanja o obdobju druge svetovne vojne na Slovenskem zopet lahko razdelimo po dveh kriterijih. Del problematike je raziskovalčeva »osebna prtljaga«, predstave in ideje, ki jih je akumuliral preko vzgoje, sekundarne socializacije ipd. Del problematike pa je izredna pristranskost ohranjenih pričevanj in spominskih zapisov, ki jih mora raziskovalec ovrednotiti kot bolj ali manj verodostojne velikokrat zgolj na podlagi svojih predispozicij. Dr. Boris Mlakar opozarja, da se je pri strokovnem preučevanju domobranstva težko izogniti vplivu svojega družbenega ali idejnega okolja in se vsled tega raziskovalec večkrat zateka k pozitivizmu ter izmikanju sintetičnim in s tem posredno vrednostnim sodbam.² Mlakarjevo trditev lahko apliciramo tudi na preučevanje tematike partizanstva in konec koncev na preučevanje zgodovine romske skupnosti v splošem.

1.2 Cigan, cigan, Sint ali Rom? Terminološki izzivi in problematika

Vprašanje, pri katerem se slej ko prej pomudijo vsi raziskovalci polja romoloških študij, je dilema poimenovanja romske skupnosti kot celote ter razlikovanja med posameznimi romskimi skupinami. Alenka Janko Spreizer meni, da sinonimni prevod besede »Cigan« v Rom izraža zoženo razumevanje tematike in je diagnostični znak znanstvenega rasizma.³ Slovenski proučevalci Romov sicer skorajda sinonimno uporabljajo izraza »Cigan« in Rom, vendar to ne zrcali realnosti v mednarodnih akademskih krogih. Raziskovalci, ki preučujejo Cigane kot totalno družbeno dejstvo, npr. sociologi, socialni zgodovinarji in socialni antropologi, namreč izrazov ne zamenjujejo. Uporabljajo različne denominacije, lastna poimenovanja in ljudske taksonomije in poleg teh še splošni izraz »Cigan« kot generični pojem. Pojem »Cigan« največkrat uporabijo z namenom poudarjanja diskriminacije in z njim ponazorijo perspektivo vsiljenega, zunanjega, neromskega pogleda, torej pogleda *Gadže*. Besedo uporabljajo zaradi mnenja, da v romskem jeziku pojma, ki bi bil pomensko

¹ Povzeto po Alenka Janko Spreizer, Zadrege poimenovanja Ciganov/Romov, v *Monitor ZSA*, str. 107, 108, 110.

² Boris Mlakar, Slovensko domobranstvo 1943-1945 : Ustanovitev, organizacija, idejno ozadje. Ljubljana: Slovenska matica, 2003, str. 8.

³ Alenka Janko Spreizer, Zadrege poimenovanja Ciganov/Romov, v *Monitor ZSA*, str. 86.

ekvivalenten izrazu »Cigan«, ni. Izraz Rom namreč nima vseh pomenskih konotacij besede »Cigan« in zato ni vedno neproblematično prevedljiv in nadomestljiv, je pa v našem prostoru močno uveljavljen in funkcionira kot sinonim.⁴ Sama sem se odločila, da pri terminološki zagati, sicer z nekaterimi zadržki, sledim smernicam Alenke Janko Spreizer, ki pri prevajanju zaradi ustaljene prakse v Sloveniji večinoma uporablja izraz Rom, razen kadar se ji zdi raba pojma »Cigan« bolj utemeljena ali potrebna za ponazoritev problema. Izraz »Cigan« zaradi pejorativne konotacije praviloma piše v narekovajih in ga ohranja tam, kjer želi poudariti stereotipne pomene in imaginarije, ki jih vzbuja: *»Mehanično prevajanje izraza Cigan v Rom bi v takih primerih seveda zabrisalo jedro problema: šlo bi za metodološko napako, saj bi onemogočilo ponazarjanje dinamičnosti poimenovanja posameznih skupin v medsebojnih relacijah, ki so povezana tudi s procesi vzpostavljanja medskupinskih ali celo etničnih meja. /.../ Seveda tudi politično korektnjša denominacija Rom ni ovira, da bi pojem ne bil obremenjen z različnimi imaginariji in stereotipi, niti ne pomeni, da avtomatizirano prevajanje posameznih kategorizacij v izraz Rom ni »kolonialistično«, zlasti če upoštevamo trditve antropologov in samih skupin, da se nekateri pripadniki specifičnih skupin s tem poimenovanjem ne strinjajo.«*⁵

V diplomskem delu pri navajanju dokumentov, pisanih v slovenskem jeziku, večinoma navajam izraz, uporabljen v samem viru. Italijanski izraz *zingari* in nemški izraz *Zigeuner* prevajam kot »Cigani«, z zavedanjem, da direktno prevajanje teh dveh izrazov v slovensko različico ni brez slabosti in bi bilo v nekaterih primerih lahko celo neustrezno. Takšno prevajanje utemeljujem s hipotezo, da bi slovenski govorec, ki bi npr. v letu 1944 bral in prevajal poljuben dokument italijanskih ali nemških okupacijskih oblasti, v katerem bi bili omenjeni *zingari/Zigeuner*, izraza prevedel kot »Cigani«.

Romske skupnosti, ki poseljujejo današnje slovensko ozemlje, so se na to območje priselile v več migracijskih valovih iz treh glavnih smeri. Skupine, ki so prišle z jugovzhoda, danes del raziskovalcev imenuje dolenjski ali hrvaški Romi, skupine s severovzhoda prekmurski ali madžarski Romi, skupine s severa pa gorenjski ali nemški/avstrijski Romi oziroma *Sinti*.⁶ Takšno poimenovanje je seveda izredno poenostavljajoče in bi ga lahko izpodbijali, a ga bom z avtorjevo željo geografske predstave o lokacijah romske naselitve uporabljala. Na tem mestu želim

⁴ Alenka Janko Spreizer, Zadrege poimenovanja Ciganov/Romov, v *Monitor ZSA*, 2010, str. 83, 84.

⁵ Alenka Janko Spreizer, Zadrege poimenovanja Ciganov/Romov, v *Monitor ZSA*, str. 129, 130.

⁶ Janez Obreza, Romi v slovenskem pravnem redu... v: *Evropa, Slovenija in Romi* (ur. Vera Klopčič in Miroslav Polzer), str. 48.

izpostaviti zgolj problematiko poimenovanja gorenjskih »ciganskih« skupin. Gorenjski Sinti so že večkrat javno izrazili zahtevo, da ne želijo biti obravnavani kot *Romi*, temveč kot posebna etnična skupina.⁷ Rinaldo Diricchardi Muzga pojasnjuje, zakaj se je v slovenski kolektivni zavesti sintska skupnost izenačila z romsko skupnostjo. Ker so po Diricchardiju gorenjski Sinti v javnosti vedno govorili slovensko, svojega jezika niso razkrivali in so poleg tega molčali tudi o svoji etnični pripadnosti, so jih Gorenjci zaradi njihove temne polti in črnih las dojemali kot "Cigane". Današnji gorenjski Sinti tako individualno kot tudi kolektivno izražajo voljo in željo, da ostanejo manjšina, da se ohrani njihova etnična identiteta in da se jih obravnava ločeno od romske skupine.⁸ Predvsem prekmurski romski aktivisti se s tako interpretacijo etnične pripadnosti Sintov ne strinjajo, češ da gre za nepotreben partikularizem. Za ilustracijo navajam odsek iz pogovora s prekmurskima aktivistoma Jožkom Horvatom Mucem in Moniko Sandreli, ki sta mi razliko med Sinti in Romi v Sloveniji pojasnila takole:

- Jožek Horvat Muc: *Romi in Sinti, to so isti narod, zdaj o tem ne bi debate odprl.*
- Monika Sandreli: *Tako kot Slovenci. Eni te razlike ne razumejo. Tako kot Prekmurci in Dolenjci, po pokrajini.*
- Vita: *Kako na osebni ravni ločite Sinta od Roma? Po razlikah v govoru, v jeziku?*
- Jožek Horvat Muc: *Ne, ni razlike v jeziku. Po obnašanju. Veš, oni so po obnašanju drugačni in tudi so bolj svetli. Ampak ni velike razlike. Ampak oni so tako zadržani, da o teh stvareh sploh ne govorijo, ne uporabljajo romskega jezika v javnosti, se ne opredeljujejo, niso tako družabni.*
- Vita: *Ampak vseeno svoje otroke naučijo romskega jezika?*
- Jožek Horvat Muc: *Ne ne ne, oni o jeziku nočejo slišati, oni se sicer pogovarjajo, ampak so zelo tako, češ, mi se pa romsko ne bomo. Tudi recimo, če greš v ta del, Gorenjska, Jesenice, oni nimajo svojega naselja, živijo med drugimi občani, krajani in so integrirani.⁹*

Sama menim, da je ob odsotnosti kredibilne, znanstveno utemeljene raziskave o etničnosti skupin Romov/Sintov/Ciganov na današnjem slovenskem ozemlju najbolj korektno upoštevati

⁷ Vera Klopčič, *Položaj Romov v Sloveniji : Romi in Gadže*, str. 51.

⁸ Rinaldo Diricchardi Muzga, *Kraintike Sinti estraiharia*. Ljubljana: Zveza romskih skupnosti Umbrella-Dežnik in Anglunipe-RIC, 2011, str. 75, 76.

⁹ Monika Sandreli in Jožek Horvat Muc v pogovoru z avtorico. Pogovor sneman v prostorih ROMIC-a v Murski Soboti, dne 5. 8. 2014.

lastne denominacije oziroma lastno opredeljevanje posameznih skupin. Zato v diplomskem delu ločim med izrazoma Sint in Rom.

Romski aktivisti si sicer za oblikovanje monolitne romske kulture prizadevajo tudi zato, ker na ta način skušajo doseči emancipacijo romske skupnosti. V realnosti se njihovi pogledi na poimenovanje »Ciganov« lahko precej razlikujejo. Romski in akademski aktivisti, npr. Ian Hancock, Dragoljub Acković, Ken Lee in Rajko Đurić, pojem »Cigan« bolj ali manj dosledno nadomeščajo s pojmom Rom. Profesor angleškega jezika in lingvistike ter romski aktivist Ian Hancock pojasnjuje, da v nobenem jeziku ni ene same sprejemljive oznake, ki bi zajela vse samoopredeljene skupnosti, govoreče jezik *romani*. Edini izraz, ki vsaj navidez zajema vse te skupnosti, je po Hancocku izraz »Cigan« (*Gypsy*), ki pa se nekaterim zdi pejorativen. Relacijo med izrazoma Rom in »Cigan« lahko pojasnimo na principu množic in podmnožic: medtem ko so vsi Romi lahko »Cigani«, vsi »Cigani« niso Romi, torej je izraz Rom podmnožica izraza »Cigan«. Po Hancocku se izraz »Cigani« kljub pejorativnim konotacijam najpogosteje uporablja le zato, ker je še vedno znan najširšemu krogu ljudi. Izraz »Cigani« je bil pogosto uporabljan tudi kot *oznaka socialnih in poklicnih skupin, ki niso imele nobene zveze z etnično skupino Romov*, zato je zgodovinsko netočno aplicirati izraz Rom na vse »ciganske« skupine. Vendar rabo izraza »Rom« po Hancockovem mnenju upravičuje to, da beseda obstaja v vseh »ciganskih« narečjih in pogosto pomeni človeka ali moža. Iz te njegove trditve bi lahko sklepali, da potemtakem tistih, ki ne govorijo romsko, ne moremo imenovati Romi. Alenka Janko Spreizer meni, da bi takšno Hancockovo nacionalistično stališče lahko označili za kolonialistično, saj iz romske skupnosti izključuje Rome, ki ne govorijo romsko.¹⁰

Leonardo Piasere meni, da je izraz »Cigan« heteronim z več pomeni in da se njegovo semantično polje izmika minimalni definiciji zaradi svoje fluidnosti. Po Piasereju ni dovolj skupnih elementov, na podlagi katerih bi lahko postavili enotno, mednarodno priznano definicijo pojma »Cigan«. Ti skupni elementi bi lahko bili nomadizem, jezik, noša, somatske poteze, poklici ipd. Vendar lahko vsakega izmed teh elementov zavrnamo z nekaj primeri. V vseh zgodovinskih, socialnih in političnih kontekstih namreč obstajajo mnoge osebe, ki jih njihova okolica imenuje »Cigani«, a v vsaj enem aspektu odstopajo od naštetih elementov. Obstajajo na primer osebe, ki jih imenujemo »Cigani«, pa nimajo nomadskega življenja; obstajajo »Cigani«, ki govorijo le jezik lokalnega prebivalstva; obstajajo »Cigani«, ki nimajo temnejše kože in »Cigani«, ki ne opravljajo poklicev, ki veljajo za tradicionalno »ciganske«. Nobeden od teh kriterijev nam torej ne omogoča, da bi postavili enotno definicijo »Ciganov«.

¹⁰ Povzeto po: Alenka Janko Spreizer, Zadrega poimenovanja Ciganov/Romov, v *Monitor ZSA*, str. 86, 87.

Piasere opozarja, da so se v zgodovinskih kronikah oznake za ljudi, ki so danes znani kot Romi ali »Cigani«, skozi čas spreminjale. Raziskovalci, ki tem spremembam denominacij sledijo skozi stoletja, ponavadi predpostavljajo, da gre za isto skupino ljudi, in jih vse združujejo v današnjo kategorijo »Ciganov«. Pri tem pozabljajo na pomembno dejstvo, da te denominacije niso bile samo etnične kategorije, pač pa tudi socialne.

Wim Willems meni, da etiketo »Cigani« lahko interpretiramo na dva načina, in sicer kot oznako za eno samo ljudstvo, etnijo, ki živi razdrobljeno, v skupinah, ali pa kot kolektivno poimenovanje različnih etničnih skupin. Po Willemsu je bilo opravljenih premalo antropoloških študij, da bi lahko na podlagi njihovih izsledkov zanesljivo določili, kaj bi lahko »Cigani« imeli skupnega. Raziskovalci večinoma etnično identiteto »Ciganov« interpretirajo kot nesporno določeno. Etnično skupino »Ciganov« določajo na podlagi primordialističnega pojmovanja etničnosti, po katerem so temeljna obeležja skupni jezik in indijski izvor »Ciganov« ter njihov izvorni potujoči način življenja. Tovrstni monolitni koncept o »Ciganih« je zasenčil zgodovinsko in etnično raznolikost pojma.¹¹

Na primeru ogrskega popisa »ciganske« populacije iz leta 1893 je nazorno razvidna problematičnost iskanja enotnih kriterijev, po katerih bi lahko neko osebo brez dvomov označili za »Cigana«. Ogrsko ministrstvo za notranje zadeve je konec 19. stoletja želelo zaostriti politiko do potujočih »Ciganov«, češ da naj nesedentarna populacija ne bi bila sestavina ogrske družbe in zato za ljudi brez stalnega prebivališča ni prostora v njej. Oblast je verjela, da naj bi potujoča populacija ovirala intelektualni in materialni napredek države, bremenila državno administracijo in predstavljala nevarnost za javni red in moralo. Vlada je zato v imenu interesa državne varnosti nameravala odpraviti potujoči način življenja teh skupin. Za potrebe takšne politike so v letu 1893 opravili popis ogrskega prebivalstva. Vendar so bili rezultati popisa prebivalstva v protislovju z domnevami državnih uslužbencev. Od skupno 274.940 popisanih »Ciganov« je bilo le 3% potujočih, 7,5% je bilo poredentarnih, večina pa je bila sedentarna. Popis so vodile lokalne oblasti, ki so po lastni presoji vabile »Cigane« na intervjuje in na podlagi teh intervjujev izpolnile cenzusne vprašalnike. Pri selekcioniranju »Ciganov« za intervju se niso mogle zanašati na objektivne kriterije določanja pripadnosti populaciji, kot so npr. jezik, način življenja, zunanje značilnosti ali lastna opredelitev. Namesto tega so se zanesle na preprost kriterij – na intervju so povabile tiste osebe, ki so bile znane kot »Cigan«, torej osebe, ki jih je njihova okolica dojemala kot »Cigane«. Realnost je pokazala večjo raznolikost, kot so popisovalci pričakovali. Romščino je

¹¹ Povzeto po: Alenka Janko Spreizer, Zadrege poimenovanja Ciganov/Romov, v *Monitor ZSA*, str. 94-97.

kot materni jezik navedlo le 30% ljudi in le 20% jih je ta jezik tudi znalo. Več kot pol jih je kot materni jezik navedlo madžarščino ali romunščino. Zaposlenih je bilo 134.454 intervjuvancev, torej približno polovica.¹² Alenka Janko Spreizer opozarja, da se, tako kot v primeru ogrskega popisa Romov, še danes navidezno legitimno uporablja princip ekspertnega določanja identitete, po katerem je oseba, ki je ekspertom znana kot Rom ali Rominja, opredeljena za Roma ali Rominjo, ne glede na njeno lastno opredelitev.¹³ Meja med »Cigani« in »Necigani« je po Davidu Mayallu fluidna. Meje, etikete in stereotipi, ki se nanašajo na »Cigane«, so redko konstantni ali konsistentni.¹⁴

Problematika ogrskega popisa »Ciganov« s konca 19. stoletja je torej v tem, da se za določanje tega, kdo *je* in kdo *ni* »Cigan«, niso mogli opreti na jasno določene kriterije. Namesto tega so se o »ciganskosti« posameznikov odločali na podlagi neoprijemljivega občutka, skorajda intuicije, izvirajoče iz ponotranjenih stereotipov in ljudskih predstav o »Ciganih«. Tej zagati zlahka podleže tudi sodobni raziskovalec romskih tematik. Imperativ pri interpretiranju zgodovinskih virov je zavedanje, da kontinuiran prehod iz oznake »cigan/Cigan« v dandanašnji preferirano oznako »Rom« še ne pomeni, da obstaja nevprašljiva kontinuiteta med skupinami, ki jih viri iz začetka 20. stoletja označujejo za »Cigane«, ter skupinami, ki se v sodobnosti samoidentificirajo kot »Romi« ali jih kot take dojemajo raziskovalci ali vladne institucije. Kontinuitete med tema dvema množicama ne moremo potegniti iz očitnega, a mnogokrat spregledanega razloga: kriteriji določanja pripadnosti tej ali oni skupini so se skozi čas drastično spreminjali. Če je sredi dvajsetega stoletja za »cigana« veljala oseba, ki ima potujoč ali poldedentaren način življenja, ki je temnejše kompleksije in se preživlja s »tipično ciganskimi« poklici, je kriterij za določanje sodobnih pripadnikov romske skupnosti popolnoma drugačen, saj temelji na samoopredeljevanju in jeziku, torej na etničnih temeljih. Seveda obeh pojmov oziroma realnosti, ki ju označujeta, ne moremo natančno razmejiti ali ločiti, saj se v veliki meri prekrivata in prehajata drug v drugega oziroma izhajata drug iz drugega. Šele podrobna raziskava o spreminjanju kriterijev določanja »ciganskosti« in »romskosti« skozi čas z vzporedno primerjavo kriterijev, ki so jih postavljali »Zunanji« (državne oblasti, institucije, raziskovalci, kakršnikoli organi moči), s kriteriji, ki so jih imeli »Notranji« (pripadniki

¹² Alenka Janko Spreizer, Vsebine vednosti o Romih in njihova transmisija, v *Monitor ZSA*, str. 357.

¹³ Alenka Janko Spreizer, Vsebine vednosti o Romih in njihova transmisija, v *Monitor ZSA*, str. 357.

¹⁴ David Mayall, *Gypsy Identities 1500-2000 : From Egipcians and Moon-men to the Ethnic Romany*. London: Routledge, 2004 , str. vii.

romskih/ciganskih/sintskih skupnosti), bi omogočila globlje razumevanje in korektnije interpretiranje zgodovinskih virov o romski skupnosti.

1.3 Metodološki izzivi ter problematika uporabljenih pisnih in ustnih virov

Pri raziskovalnem delu sem se oprla na pisne in na ustne vire. Če pustim ob strani misel, da vsak vir po svoje laže oziroma izkrivlja realnost, lahko poudarim, da je stopnja verodostojnosti uporabljenih pričevanj okrnjena tudi zaradi kočljivosti same tematike. Francoski sociolog Jean-Pierre Liégeois meni, da sta stopnji verodostojnosti in izmišljenosti vsebine zgodovinskih dokumentov o »Ciganih« variirajoči, ker so večino teh dokumentov napisali »Necigani«. Še posebej neverodostojen je po Liégeoisu kolektivni spomin, saj da je pogosto bolj mitski kot zgodovinski.¹⁵

Pri raziskovanju preteklosti »Ciganov« kot marginalizirane skupine je iskanje virov o njih otežkočeno, saj so posamezni zapisi o njih razdrobljeni po fondih različnih ustvarjalcev, obstoječi arhivski popisi pa redko vsebujejo tako podrobne zaznamke o vsebini posameznih dokumentov/map, da bi raziskovalcu olajšali iskanje omemb »Ciganov«. Ker se zapisi o »Ciganih« v fondih različnih institucij pojavljajo zelo sporadično, je iskanje njihovih omemb po arhivskem gradivu dolgotrajno in neredko ne prinese oprijemljivih rezultatov.

Za potrebe diplomskega dela sem poskušala intervjuvati vsaj kakšno osebo, ki je doživela in preživela dogodke druge svetovne vojne. Uspelo mi je dogovoriti se za intervjuje s tremi prekmurskimi romskimi aktivisti, katerih starši, stari starši in sovaščani so doživeli vojno. Kot otroci so vsi trije slišali veliko pogovorov starejših vaščanov, ki so obujali spomine na vojno, torej tovrstni pogovori niso bili tabu tema. Problematika uporabljenih ustnih virov je očitna. Gre za pripoved iz druge ali celo tretje roke, pri čemer so se pri vsakem prenosu informacije vsaj v določeni meri predrugačile. Poleg tega se vsi trije kot aktivisti v odrasli dobi posvečajo tematiki trpljenja Romov med drugo svetovno vojno, in posledično prebrano gradivo, obiski muzejev in pogovori z drugimi raziskovalci vplivajo na njihovo percepcijo in interpretacijo informacij.

Isabel Fonseca, dolgoletna raziskovalka Romov, nekoliko prenagljeno zagovarja mnenje, da Romi za daljno preteklost nimajo občutka, češ da njihov spomin pogosto ne seže dlje kot tri,

¹⁵ Alenka Janko Spreizer, Zadrega poimenovanja Ciganov/Romov, v *Monitor ZSA*, str. 106, 107.

štiri generacije nazaj, do ljudi torej, ki se jih še spomnijo najstarejši živeči med njimi. Trdi, da se druge svetovne vojne in njenih travm sicer spomnijo, vendar se o tem ne pogovarjajo in ne poznajo žalnih oziroma spominskih slovesnosti. Trdi tudi, da le malokdo v romski skupnosti ve, da so pod nacizmom hoteli iztrebiti Rome na podlagi rasne pripadnosti. Pripisuje jim neke vrste vraževernost, češ da se jim zdi govorjenje o medvojnih travmah nevarno.¹⁶ Na podlagi pogovorov s tremi romskimi informanti lahko podvomim o absolutnosti Fonsecline trditve.

1.4 Obstoječe raziskave o Romih in Sintih na Slovenskem med drugo svetovno vojno

Za pisanje o zgodovini romske skupnosti na slovenskem prostoru je z redkimi izjemami značilen neznanstven diskurz. Posamezni uporabljeni in citirani dokumenti, ki omenjajo »Cigane«, so navajani nenatančno, nekritično in brez poglobljene analize. Večina strokovnih besedil o zgodovini Romov namreč ni producirana z namenom historične analize, temveč služi kot nekakšen ohlapen, ilustrativen uvod v politično oziroma aktivistično angažirana besedila, ki analizirajo sodobno stanje v romski skupnosti. Nekoliko bolj obširno je popisano poglavje holokavsta nad Romi na Slovenskem, vendar so tudi pri tej tematiki prisotne še številne neobdelane slepe pege. Alenki Janko Spreizer se je ob branju in primerjanju slovenske in tuje romološke produkcije »izrisal zadržek, da gre tekste slovenskih romologov jemati z rezervo in da so lahko relevantni zgolj za tiste, ki so izbrali pot neinformiranosti.«¹⁷ Meni, da slovenski »romologi« pri svojem delu opuščajo preciznost in da konstantno reproducirajo mitske teme, na primer romsko etnogenezo, izvor Romov, romski jezik in kulturo. Ne producirajo novega znanja s področja zgodovine Romov ali zgodovine vednosti o njih. Meni, da slovenska »romologija« ostaja izolirana od sodobnejših raziskovanj in sodobnejših interpretacij zgodovine Romov in zgodovine proučevanja Romov.¹⁸ Prekmurski romski aktivisti so izrazili kritiko nad obstoječimi raziskavami o usodi slovenskih Romov med drugo svetovno vojno. Raziskovalcem očitajo preveliko zaverovanost v pomanjkljive pisne vire ter nezainteresiranost za ustna pričevanja Romov:

¹⁶ Isabel Fonseca, Pokoplji me pokončno, str. 264.

¹⁷ Alenka Janko Spreizer, Socialnoantropološki pogled na slovensko romologijo, v: *Monitor ISH*, Vol. III / no. 1-2, 2001, str. 31.

¹⁸ Alenka Janko Spreizer, Vsebine vednosti o Romih in njihova transmisija, v *Monitor ZSA*, str. 324.

- Monika: *V tej knjigi,¹⁹ ka sem se s Kuzmičem štükala,²⁰ pravi: »Noben Rom iz Prekmurja ni bil odpeljan v koncentracijsko taborišče in ni bil ubit.« Kar nej resnica. In zgodovinar. Dobro, on ni imel vseh podatkov, ampak Romi so o tem nej ščeli²¹ govoriti, kak on pravi. Tuj pa so že dokazi. Je pa to tisto – to naj bi bilo verodostojno, kar Romi povejo, je pa neverodostojno.*
- Slavko: *Pa nikoli so nej hodili pitat pa se z Romi ukvarjat.*
- Monika: *Zgodovinarji delajo na podlagi pisnih dokazov. /.../ Ge se spomnim, moja babica se je odselila v Selnice na Hrvaško in tudi to so bili prekmurski Romi in so jih odpeljali v Jasenovac. Prekmurski Romi. Po eni strani pa nej važno, od čidi so Romi, važno je, ka se pove, ka se je to zgodilo.*
- Slavko: *Sploh nobeden ne ve, kolko Romov je bilo pobitih, kolko jih je bilo pri partizanih. Zdaj ko so začeli malo nekaj, ampak eni še zdaj ne pišejo tisto, kaj je resnica. Po svoji glavi, niti med Rome ne grejo, pa kaj bi spraševali, ampak tak samo nekaj štejejo.²²*

Usoda slovenskih Romov v času druge svetovne vojne je obravnavana v dveh vrstah publikacij, ki sta metodološko in namensko izredno različni. Prva vrsta tovrstnih publikacij so študije, ki jih pišejo raziskovalci, ki se ukvarjajo z romskimi študijami. Primarna značilnost teh del je, da jim primanjkuje historiografske komponente, saj so pisane bolj v etnološko-antropološkem duhu. Avtorji teh del ponavadi skušajo v nekaj poglavjih strnjeno prikazati »zgodovino Romov«, pri čemer uberejo zelo linearen pristop in v kronološkem zaporedju nizajo omembe »Ciganov« v kronikah, krstnih knjigah, ipd. Pogosto se ti avtorji osredotočajo na iskanje najstarejših omemb »Ciganov« v arhivskih virih. Tem delom je mogoče očitati teleološki pristop, saj s kronološkim nizanjem primerov diskriminacije, preganjanja in represije ustvarjajo občutek vnaprejšnje določenosti, neizogibnosti nasilnega obravnavanja »ciganskih« skupnosti. Zdi se, da avtorji pišejo z nekakšnim kolektivnim konsenzom, da so »Cigani« zaradi svoje »drugačnosti« v okoliškem prebivalstvu vzbujali nelagodje, kar da je neizogibno kulminiralo v fizične obračune z njimi. Na tak način pisanje zgodovine romske

¹⁹ Gre za razpravo Franca Kuzmiča, *Holokavst in prekmurski Romi*, v: Nuša Lešnik in Marjan Toš (ur.), *Slovenski Judje : Zgodovina in holokavst II*. Maribor : Center judovske kulturne dediščine Sinagoga, 2013.

²⁰ »Štükati se« je prekmurski izraz, ki pomeni "prepirati se, kregati se".

²¹ »Ščeti« je prekmurski izraz, ki pomeni "hoteti".

²² Slavko Cener in Monika Sandreli v pogovoru z avtorico. Pogovor sneman v prostorih ROMIC-a, Murska Sobota, dne 5. 8. 2014.

skupnosti vzbujajo občutek, da so vse oblike represije nad »Cigani« premočrtno vodile do tragičnih dogodkov v drugi svetovni vojni. Tvrstno zgodovinjstvo ni le teleološko, ampak tudi enoplastno, saj zgodovino romske skupnosti prikaže kot proces, na katerega skupnost sama ni imela vpliva in je odigrala zgolj vlogo pasivnega receptorja od zunaj vsiljenih ukrepov. Druga vrsta publikacij o Romih med drugo svetovno vojno so historiografske razprave, katerih glavni fokus niso Romi, temveč posamezna poglavja druge svetovne vojne, na primer deportacije slovenskega prebivalstva kot celote. V takih razpravah so Romi omenjeni fragmentarno in nekonsistentno. V diplomskem delu skušam tovrstne fragmente združiti v koherentno celoto.

2. STIKI IN INTERAKCIJE ROMOV S PARTIZANSKIM GIBANJEM

Raziskovanje odnosa Romov do NOB in odnosa NOB do Romov je oteženo zaradi izrazitega pomanjkanja uravnoveženih, kredibilnih pričevanj in zapisov o tej tematiki. Zaradi manka virov so moje ugotovitve nerafinirane in nedokončne. Sledeča podpoglavja naj zato bralcu služijo bolj kot tematsko razpršene ilustracije medvojnih relacij med Romi in člani/vodstvom NOB. Odnosov med Sinti in NOB se dotaknem zgolj bežno, saj iz geografskih vzrokov njihovi stiki niso bili intenzivni oziroma je do njih prišlo po kapitulaciji Italije, ko so nekateri Sinti pobegnili iz italijanskih taborišč in se pridružili partizanskim formacijam.

Zadala sem si sledeča raziskovalna vprašanja: so bile osebe, ki so bile v dokumentih tistega časa označene kot »Cigani«, aktivne v partizanskih formacijah? Iz katerih vzrokov so se pridružile partizanstvu? So partizani med njimi opravljali agitatorsko delo, jih želeli vključiti v svojo organizacijo? Kako so jih dojemali soborci? Kako so jih dojemali njihovi sovaščani oziroma okoliško prebivalstvo? Kakšne je bilo povojno stališče jugoslovanskih oblasti do »Ciganov« - partizanov? Kakšne odredbe je v zvezi s »Cigani« izdajalo partizansko vodstvo? Na kakšne načine so bili »Cigani« obravnavani na osvobojenem ozemlju? V kolikšni meri so bili aktivno ali pasivno vključeni v reorganizacijo oblasti na osvobojenem ozemlju?

Ob prebiranju obstoječih razprav o »Ciganih« in NOB sem ugotovila, da tudi za to tematiko velja, da prisotnost in vloga »Ciganov« ni pritegnila zanimanja strokovnih piscev o NOB in slovenskem partizanstvu. So pa to tematiko izrabili oziroma zlorabili posamezniki, ki se zaradi takšnih ali drugačnih razlogov niso strinjali z idejami partizanskega gibanja. Tudi njih seveda ni pritegnilo pisanje o romskih partizanskih borbah, temveč so se posvetili opisovanju nasilja, ki so ga izvedle nekatere partizanske formacije nad večjimi skupinami Romov. Pisci, ki jih navajam, povzemam in citiram v podpoglavju *Partizanske usmrtitve in poboji romskih civilistov v Sloveniji*, so v svojih spominskih zapisih o času druge svetovne vojne z namenom negativnega prikaza partizanskega gibanja med drugim opisali tudi primere partizanskih pobojev romskih civilistov. Ti opisi so slikoviti, podrobno opisujejo domnevno okrutno ravnanje partizanov z nedolžnimi romskimi civilisti, in prehajajo v demonizirajoč prikaz partizanov. Takšen pristop v formi (in ne vsebini) spominja na diskurz, ki so ga v petdesetih letih 20. stoletja gojili v nekaterih krogih nemških kristjanov. Ti so namreč zaradi teološkega nestrinjanja z judovstvom skušali spodbijati prvenstveno vlogo Judov v diskurzu o žrtvah nacističnega preganjanja in preusmeriti pozornost stran od judovskih žrtev s tem, da so začeli

poudarjati in izpostavljati nacistično nasilje nad »Cigani«.²³ V obeh primerih je pisanje o medvojnem nasilju nad »Cigani« služilo političnim namenom, nepovezanim z romsko skupnostjo, in ni izviralo iz zanimanja za medvojno usodo »Ciganov« per se. Pri branju teh slikovitih pričevanj o partizanskih pobojih romskih civilistov se moramo torej zavedati, s kakšnim namenom so bila zapisana, in kakšna čustva skušajo zbuditi v nas. Vprašanje maščevanja je namreč, tako Keith Lowe, izredno sporen del diskurza o drugi svetovni vojni in se ga še danes izrablja v politične namene.²⁴ Nekatera od teh pričevanj lahko podpremo z rezultati projekta *Smrtne žrtve med prebivalstvom na območju Republike Slovenije med drugo svetovno vojno in neposredno po njej*, ki je nekatere od naštetih pobojev civilistov potrdil (sicer z manjšim številom žrtev, kot jih navajajo pričevalci v pisnih spominih) in poimensko evidentiral žrtve teh pobojev.

2.1 Članstvo Romov v partizanskih odredih Slovenije

Participacija romske populacije v partizanskih enotah je bila v gradivu Arhiva RS težko izsledljiva, saj v partizanskih evidencah včlanjenih in padlih borcev niso beležili etnične pripadnosti posameznikov. O njihovi »romskosti« sem lahko zgolj sklepal, in sicer na podlagi njihovih priimkov in kraja rojstva ali bivanja. V seznamih padlih borcev sem našla nekaj oseb, rojenih v naseljih, kjer so bile v tistem času večje romske skupnosti (na primer v Črnomlju, Šmihelu pri Novem mestu, itd.), ter s priimkom Brajdič in Hudorovac, ki sta bila prisotna (skorajda?) izključno med romsko populacijo. Vendar pa bi bilo prenačljeno in neutemeljeno pripisovati etnično ali jezikovno pripadnost zgolj na podlagi podatkov o priimku in rojstnem kraju. Če bi želela posameznim borcem z večjo gotovostjo pripisati etnično pripadnost, bi morala poiskati vpis njihovih podatkov v krstnih knjigah, pri čemer bi bilo še vedno treba upoštevati možnost, da so se pri vpisih v krstne knjige zgodile napake. Pri pripisovanju oznak novorojencem so namreč vpisovalci prav gotovo podlegali splošnim stereotipnim predstavam o tem, kdo in zakaj je »Cigan«. Za slovensko področje še ni bila izvedena nikakršna rodoslovna raziskava o Romih, ki bi podala pregledno sliko o prisotnosti, razširjenosti in širjenju »romskih« oziroma »ciganskih« priimkov. Tako tudi ni raziskan obseg poročanja Romov z Neromi in posledično nimamo vpogleda v širjenje romskih družinskih in

²³ Več o nemškem povojnem diskurzu pišem v poglavju *Povojni mednarodni javni diskurz o medvojni usodi Romov*.

²⁴ Keith Lowe, *Podivjana celina*, str. 198.

rodovnih priimkov med neromsko okoliško prebivalstvo. Prav tako ni raziskana fluidnost identitet in samoidentificiranja. Ker je v uradnih dokumentih 19. in polovice 20. stoletja oznaka »cigan« označevala način življenja oziroma način preživljanja, so bili lahko za »cigane« označeni tudi ljudje, ki niso govorili romskega jezika in jih po današnjih merilih ne bi smatrali za »etnične Rome«, ampak so jih oblasti kot take označile zaradi nesedentarnega načina življenja. Pri tem poudarjam, da so nekateri sodobni raziskovalci že spodbili zmotno tezo, da so bile romske skupnosti še v 20. stoletju pretežno nesedentarne, in so pokazale, da je bil delež stalno naseljenih Romov že proti koncu 19. stoletja veliko večji, kot so si predstavljale takratne oblasti. Način življenja nikakor ni zadosten oziroma upravičen razlog, da se neko osebo označi za Roma v etničnem pogledu. Na tem primeru se še enkrat pokaže problematičnost nekritičnega enačenja »Ciganov« iz zgodovinskih pisnih virov izpred sredine 20. stoletja s sodobno, etnično določeno oziroma etnično zamejeno romsko skupnostjo.

Tudi Zveza združenj borcev za vrednote NOB ne razpolaga s pregledom etnične sestave partizanskih enot. Po njihovih podatkih so romski partizani delovali na področju Ljubljanske pokrajine, zlasti na območju Vrhnike, Borovnice, Cerknice, Črnomlja, Grosuplja, Logatca, Metlike, Novega mesta, Ribnice, Semiča in Krškega. V Zahodno-dolenjskem odredu je po njihovih podatkih sodeloval en, na območju Kočevja pa dva Roma.²⁵

Podobno nepopolne in nespecifične podatke, pridobljene od občinskih odborov Zveze borcev občin Črnomelj, Kočevje in Novo mesto, je objavil romolog Vanek Šiftar v svojem članku *Romi u Sloveniji 1941-1945*, objavljenem leta 1984 v publikaciji Naše teme: časopis mladih o društvenim zbivanjima.²⁶ Po njegovih podatkih je največ romskih aktivnih borcev v NOB prišlo s področja občine Črnomelj, vendar pa je bilo težko zbrati podatke o njih, ker je večina romskih borcev v času njegove raziskave že umrla. Na podlagi podatkov, zbranih na terenu od soborcev in takrat še živih romskih borcev, je bilo s področja občine Črnomelj v partizanskih enotah štirinajst Romov. Dva od njih sta bila od junija 1942 člana Tomšičeve brigade. Po kapitulaciji Italije je bilo iz območja občine Kočevje mobiliziranih deset Romov. Od njih je status borca doseglo osem Romov, devet pa jih je bilo včlanjenih v organizacijo Zveza borcev, med njimi ena ženska. Iz občinskega odbora Zveze borcev občine Kočevje je Šiftar zbral podatke, da je res bilo nekaj Romov v partizanih in da imajo status borca, invalida, aktivista OF, itd. Občinski odbor Zveze borcev občine Novo mesto pa je Šiftarju sporočil, da je od

²⁵ Podatke je prispeval Jože Gačnik in jih je avtorici preko elektronske pošte posredovala Tina Masnec iz tajništva ZZB NOB Slovenije, dne 22.8.2014.

²⁶ Vanek Šiftar, *Romi u Sloveniji 1941-1945*, v: Dr. Vanek Šiftar slovenski romolog, str. 112-124.

septembra 1942 v Belokranjski brigadi bil en Rom, da ima status borca in da je še vedno član Zveze borcev.²⁷ Podatki, ki so jih Šiftarju posredovali občinski odbori Zveze borcev, so bili pomanjkljivi. Organi združenj borcev posameznih partizanskih enot je pridobil dodatne podatke o večjem številu romskih partizanov. Tako je bilo po podatkih odbora XV. SNOUB Belokranjske v tej enoti 9 borcev Romov. Vsi so v NOB vstopili septembra leta 1943. Eden od njih je imel čin kapetana, štirje pa so bili vodniki. Po podatkih predsedništva skupščine skupnosti borcev 12. SNOUB iz Novega mesta je bil v 12. SNOUB en Rom, ki je pobegnil iz nemškega okupacijskega območja in bil pred prihodom v partizane približno eno leto v nemški vojski. Ime mu je bilo Jožko, klicali pa so ga Cigo, kar je prevzel kot svoje partizansko ime.²⁸ Po Šiftarjevih podatkih sta iz Dolenjske poznana dva romska dezertarja iz partizanskih enot; oba sta bila obsojena na smrt.²⁹

V okviru projekta *Smrtne žrtve med prebivalstvom na območju Republike Slovenije med drugo svetovno vojno in neposredno po njej* so na Inštitutu za novejšo zgodovino evidentirali podatke o devetih romskih smrtnih žrtvah med udeleženci NOV in POS.

Ime, priimek	Čas, kraj rojstva	Naslov	Čas, kraj smrti	Povzročitelj smrti
Alojz Brajdič	24. 10. 1911, Ročna pri Novem mestu	/	21. 1. 1942, Penovec	Neznana enota.
Franc Colarič	/	/	1942, Podgrad pod Gorjanci	Italijanske enote. Bil je član IV. SNOUB Matije Gubca.
Nikolaj Colarič	1901, Ceglenica	Zalog	8. 9. 1943, Raški gozdovi	Neznana enota.
Albin Hudorovac	1919	Podreber	Junij 1945	Vojaške policijske enote po vojni.
Anton Hudorovac	12. 9. 1903, Sečje selo	Sečje selo	1944	/
Milan	/	Podreber	/	Partizanska formacija.

²⁷ Vanek Šiftar, Romi u Sloveniji 1941-1945, v: Dr. Vanek Šiftar slovenski romolog, str. 122.

²⁸ Vanek Šiftar, Romi u Sloveniji 1941-1945, v: Dr. Vanek Šiftar slovenski romolog, str. 122.

²⁹ Vanek Šiftar, Romi u Sloveniji 1941-1945, v: Dr. Vanek Šiftar slovenski romolog, str. 123.

Hudorovac				
Stanko Hudorovac	1920, Bukovje	Dolnje Dobravice	22. 8. 1944, Zaplaz pri Čatežu	Domobranci. Bil je član IX. SNOB Kočevska.
Albin Hudorovič	21. 11. 1923, Mala Gora pri Kočevju	Braslovče	11. 1. 1945, Cirkovce pri Pragerskem	Nemška enota na Spodnjem Štajerskem. Bil je član I. SNOUB Toneta Tomšiča.
Franc Kastigar	/	Kočevje	1944, Črnomelj	Neznana enota.

*Tabela 1: Romske smrtne žrtve med člani NOV in Partizanskih odredov Slovenije.*³⁰

Nekateri gorenjski Sinti, ki so bili takoj po začetku nemške okupacije izgnani v Srbijo, so se v izgnanstvu pridružili partizanskemu gibanju. Rinaldo Diricchardi Muzga navaja, da so bili gorenjski Sinti prisotni v 13. Proletarski brigadi, 1. četi Krajiške brigade in 1. Krajiški diviziji.³¹

Prekmurski Romi so verjetno prvič prišli v stik s partizanskim gibanjem po 1. oktobru 1944, ko je po nalogu IV. operativne cone pod vodstvom obveščevalnega oficirja glavnega štaba NOV Slovenije kapetana Ivana Majnika-Džemsa v Prekmurje prišla četa triindvajsetih borcev Pohorskega odreda. Četa se je zadrževala v Prekmurju do 9. oktobra 1944 in je imela predvsem politični značaj. 4. decembra 1944 je po nalogu oblastnega komiteja KPS reko Muro skupaj s še nekaj soborci prestopila Ela Letonja-Atena, članica okrožnega odbora OF Ljutomer. Atenina skupina je takoj začela z delom na terenu in 10. decembra 1944 ustanovila odbor OF v Nedelici pri Jožefu Horvatu, po domače Amerikancu.³² Današnji prekmurski Romi Jožefa Horvata ohranjajo v kolektivnem spominu kot vidnega romskega partizana s pomembno vlogo v OF. Po vojni je Jožef Horvat postal, tako pričata Slavko Cener in Ježek Horvat Muc, direktor Kmetijske zadruge Černelavci. V partizanih je bojda sodeloval tudi njegov oče Štefan Horvat.³³ Ob umikanju okupacijskih enot iz Prekmurja ob koncu vojne so

³⁰ Podatki povzeti po: Smrtne žrtve med prebivalstvom na območju Republike Slovenije med drugo svetovno vojno in neposredno po njej. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, [1997-29.03.2010].

³¹ Rinaldo Diricchardi Muzga, Kraitike Sinti estraiharia. Ljubljana: Zveza romskih skupnosti Umbrella-Dežnik in Anglunipe-RIC, 2011, str. 94.

³² Evgen Emri, Prekmurska četa. Murska Sobota: Obč. odbor Zveze združenj borcev NOV, 1968, str. 6-8.

³³ Slavko Cener in Jožek Horvat Muc v pogovoru z avtorico, sneman v prostorih ROMIC-a, Murska Sobota, dne 5. avgusta 2014.

se nekateri prekmurski Romi priključili skupinam, ki so odstranjevale mine in druge ovire. Nekateri so se vključili tudi v naglo formirane vojaške enote, ki so sodelovale v poslednjih bojih z Nemci in njihovimi zavezniki.³⁴

Trije informanti so mi na podlagi svojih spominov o pričevanjih starejših sokrajanov, ki so jih predvsem kot otroci veliko poslušali med njihovimi pogovori o medvojnih dogodkih, posredovali nekaj podatkov o sodelovanju prekmurskih Romov v partizanskih enotah oziroma v odporniškem gibanju. Poleg že omenjenega Jožefa Horvata so informanti poimensko navedli še dva prekmurska Roma, ki da sta bila odlikovana za svoj prispevek k NOB: *»Zdaj pri nas so bili te borci (odlikovani prekmurski romski borci, op. av.) trije ali štirje. Enemu je odnesla mina nogo, v nekši jarek je skočil, pa mu je mina nogo odtrgnula. Enomu so ustrelili v roko. /.../ Horvat Mihael je bil, pa je bil Baranja, Baranja... Joj, kak je njemu ime... Mi ga zovemo Črni Mali, ker je tak črn bil, kot konj.«*³⁵ Mihael Horvat je po mnenju informanta Slavkota Cenerja šel v partizane samoiniciativno. Za ostale romske partizane ni vedel, ali so bili novačeni v partizanske vrste, predvideva pa, da so prijatelji drug drugega vabili v partizane in se je tako širil krog romskih borcev. Slavko je poimensko navedel tudi Ivana Cenerja kot prvega Roma, ki je v Prekmurju streljal na Nemce in bil za sodelovanje v NOB kasneje tudi odlikovan: *»Cener Ivan iz Vanče vasi je bil prvi Rom v Prekmürji, ki je ustrelil na Nemce. Prvi Rom. Ne pa Štefan Kovač, kak govorijo. In je dobil spomenico. In so ga, dvaindvajsti let je star bil, in so ga ujeli, ko je s temi partizani iz Murske Sobote šel prek na Madžarsko, so bežali. Pa so ga ujeli pa so ga takoj ustrelili, ker je bil tisti začetni, ko so Nemci prišli tu čez mejo, Gederovci, sem dol, on je pa ustrelil. Pa potem so tam pri nas hoteli vse Rome pobiti. Ampak nekako je to potem prišlo, da niso ljudi pobili. On je pa pobegnil, ker njega so sólo hoteli. Spomenica je pa bila tam pri nas (v Vanči vasi, op. av.) in ko so se selili, potem je en odnesel, v Zenkovci je njegova sestra živela, tista je pa spomenico néčela al nekak. Zdaj pa podatke iščemo, pa že smo v arhivu bili, ime piše, samo za spomenico ne piše. To je bilo v takšnem okviru not, pa redno pisal tak, jaz mislim da je slika bila, en tak portret.«*³⁶ Slavko se spominja, da je kot otrok poslušal starejše sokrajane, ko so se pogovarjali o vojni in so med drugim pripovedovali, da so okoliški Neromi na sodelovanje

³⁴ Franc Kuzmič, Holokavst in prekmurski Romi, v: Nuša Lešnik in Marjan Toš (ur.), Slovenski Judje : Zgodovina in holokavst II. Maribor : Center judovske kulturne dediščine Sinagoga, 2013, str. 77.

³⁵ Slavko Cener v pogovoru z avtorico. Pogovor sneman v prostorih ROMIC-a v Murski Soboti, dne 5. 8. 2014.

³⁶ Slavko Cener v pogovoru z avtorico. Pogovor je bil sneman v prostorih ROMIC-a v Murski Soboti, dne 5. 8. 2014.

Romov v odporniškem gibanju gledali odklonilno in da odporniškega gibanja niso podpirali. Nekateri Romi so tudi pod silo šli k partizanom, ker doma niso mogli ostati, saj so okoliški Nemci menda nanje ščuvali okupatorske enote. Nekaterim Romom kljub zainteresiranosti ni uspelo pridružiti se partizanom, ker so morali bežati in se skrivati pred madžarskimi ali nemškimi enotami, saj *»kere so dobijali, so tako ali tako vse pobijali.«* Slavku je njegov ded pripovedoval tudi o oboroženem spopadu, ki se je odvil proti koncu vojne med Romi in nemško vojaško enoto v Borejcih. V bližini pokopališča v Borejcih je vodnjak, za katerega so se po pričevanju Slavkovega deda skrili Romi in streljali na Nemce. Neromski prebivalci Borejcev Romov pri tem spopadu niso podprli, češ da se ni smiselno odkrito spopasti z Nemci. Nemški vojaki so se že skoraj prebili mimo njih, a so se Romom v zadnjem trenutku pridružili Rusi, zadržali nemški prodor in eventuelno odbili nemški napad. Po zmagi so šli Rusi k okoliškim kmetom, *»pa samo krave ven, svinje, pobijali, kuhali, pa vse Romom davali. Pa obleke pa to.«*³⁷

³⁷ Slavko Cener v pogovoru z avtorico. Pogovor sneman v prostorih ROMIC-a v Murski Soboti, dne 5. 8. 2014.

2.2 Odredbe partizanskih odredov Slovenije o postopanju z Romi

»Cigani« so, tako Jean-Pierre Liégeois, v političnem in psihološkem smislu vedno predstavljali fizično in ideološko grožnjo državi, povzročali skrbi lokalnim oblastem in vzbujali strah večinskemu prebivalstvu. Zaradi njihove drugačnosti jih je večinsko prebivalstvo največkrat dojemalo kot nekaj tujega in odpadniškega, zato je bila ta njihova drugačnost preganjana in zatirana, če je le bilo možno.³⁸ Da so povzročali skrbi lokalnim oblastem in bili dojemani kot nekaj drugačnega, tujega, je razvidno tudi iz dokumentov, ki regulirajo ravnanje s »Cigani« na osvobojenem ozemlju.

Štab 3. grupe slovenskih partizanskih odredov je sredi maja 1942 izdal osnutek »*naredbe št. 9*«, ki vsebuje navodila za organiziranje ljudske oblasti na osvobojenem ozemlju in med drugim podaja tudi navodila, kako naj partizanske enote ravnajo s »Cigani« na osvobojenem ozemlju. Odreja, da naj se »Cigane« vrača v njihove domovinske občine. V primeru, da so te domovinske občine izven osvobojenega ozemlja, naj se jih izžene z njega. Hkrati je naredba naročala, da naj se med »cigansko množico« opravlja politično pojasnjevalno, torej agitatorsko delo. Tone Ferenc po rokopisu popravkov osnutka sklepa, da ga je napisal Aleš Bebler.³⁹ Isti štab, torej štab 3. grupe slovenskih partizanskih odredov, je v drugi številki svojega glasila *Glas partizanov*, izdani 22. maja 1942, opozoril: »*Zaradi pogostih denunciacij s strani Ciganov opozarjamo vse ciganske skupine, da se, dokler traja na slovenskem ozemlju vojno stanje, morajo zadrževati izključno v svojih domovinskih občinah. Vse terenske organizacije in posebno Narodno zaščito pa pozivamo, da sodeluje pri vračanju Ciganov v njihove rajone. Po potrebi naj se obrnejo na pomoč k najbližji partizanski četi. Ciganski skupini, ki bi se temu ukrepu upirala, se odvzamejo konji in ostala imovina.*«⁴⁰ Pisec članka torej izrecno trdi, da so »Cigani« že večkrat ovadili oziroma izdali partizansko gibanje. Iz njegove retorike seva sumničavost oziroma strah, da so vsi »Cigani« potencialni italijanski ovaduhi. Štab 3. grupe partizanskih odredov je torej skušal morebitne ovadbe preventivno preprečiti z zadrževanjem romskih skupin na eni lokaciji. Ukrep, s katerim so skušale

³⁸ Alenka Janko Spreizer, Zadrega poimenovanja Ciganov/Romov, v *Monitor ZSA*, str. 106, 107.

³⁹ Tone Ferenc, *Ljudska oblast na Slovenskem 1941-1945: I Država v državi*. Ljubljana: Založba Borec, str. 238-241.

⁴⁰ *Glas partizanov*, I/2, dne 22.05.1942. Citat povzet po: Tone Ferenc, *Ljudska oblast na Slovenskem 1941-1945: I Država v državi*. Ljubljana: Založba Borec, str. 366, 377.

partizanske oblasti zadržati Rome na eni lokaciji, kaže na kontinuiteto ukrepov jugoslovanskih predvojnih oblasti, ki so ob potujočih skupinah »Ciganov« prav tako občutile nelagodje in zato skušale omejiti njihovo gibanje. Zanimivo je, da je pisec zgoraj navedenega članka direktno nagovarjal »Cigane«, kot da bi predvideval, da »Cigani« na tem območju prebirajo *Glas partizanov* in bodo prek tega članka obveščeni o novi odredbi. Poraja se vprašanje, v kolikšni meri so bile tovrstne odločbe partizanskega vodstva sploh poznane ljudem, na katere so se nanašale. Na kakšen način je partizansko vodstvo sporočilo nesedentarnim »Ciganom«, da se morajo po novem vračati v domovinske občine in da jim bo ob kršitvi odločb odvzeto vse premoženje? Je vodstvo sploh pričakovalo, da bodo obveščeni? Je bil omenjeni članek v *Glasi partizanov* de facto namenjen zgolj obveščanju partizanskih enot o novih odredbah in novih pooblastilih za represivne ukrepe nad »Cigani«? So bile partizanske skupine v stiku s skupinami Romov in so jim prenesle informacije o novih odredbah?

2.3 Partizanske usmrtitve in poboji romskih civilistov v Sloveniji

»Tudi v času partizanstva je kar nekaj Romov izginilo kar tako.«⁴¹

»Tu dol pri nas nisem čul od nikoga, da bi partizani pobili Rome. Dosti sem to z Vanekom Šiftarjem se pogovarjal, pa nisem čul za nobenega. Edino da so je Madžari fejest topli.«⁴²

Civilne žrtve partizanskega medvojnega nasilja so bile še dolgo časa po vojni tabu tema, zaradi česar so podatki o njihovem številu in okoliščinah smrti slabo ohranjeni ali sploh nezabeleženi. Literatura o žrtvah, ki niso pripadale partizanski strani, je nastajala, tako Vida Deželak Barič, zlasti v vrstah povojne politične migracije in je bila večinoma pisana po spominu, torej nepodprta z arhivskimi viri.⁴³

V pričujočem poglavju se opiram na spominske zapise partizanskih akterjev, povojnih političnih migrantov in nasprotnikov partizanskega gibanja ter na vzporedno arhivsko gradivo in podatke, zbrane v okviru projekta *Smrtne žrtve med prebivalstvom na območju Republike Slovenije med drugo svetovno vojno in neposredno po njej*. Spominski zapisi teh pričevalcev se razlikujejo in razhajajo v mnogih in mnogoterih detajlih, v arhivih hranjena dokumentacija pa redko vsebuje omembe pobojev »Ciganov«, zaradi česar je kritična analiza in primerjava različnih pričevalcev o istem dogodku otežkočena, celo onemogočena.

Glavni razlog za množične likvidacije Romov s strani partizanskih enot v Ljubljanski pokrajini je bilo njihovo domnevno vohunjenje in izdajanje informacij Italijanom. Ker ni šlo za načrtno množično ubijanje, poznavalci, tako Marjan Toš, menijo, da so partizani nad Romi zagrešili vojni zločin in ne genocida.⁴⁴ Natančno število romskih civilistov, ki so jih eksekutirali partizani, je neznano in verjetno neugotovljivo. V projektu *Smrtne žrtve* Inštituta za novejšo zgodovino je poimensko evidentiranih 68 smrti Romov, ki so jih povzročile partizanske formacije.⁴⁵ Za primerjavo, Ferdo Gestrin ocenjuje, da so na Notranjskem

⁴¹ Jožek Horvat Muc v pogovoru z avtorico. Pogovor sneman v prostorih ROMIC-a v Murski Soboti, dne 5. 8. 2014.

⁴² Slavko Cener v pogovoru z avtorico. Pogovor sneman v prostorih ROMIC-a v Murski Soboti, dne 5. 8. 2014.

⁴³ Vida Deželak Barič, Zaključno poročilo o rezultatih opravljenega raziskovalnega dela na projektu v okviru ciljnega raziskovalnega programa (CRP) "Konkurenčnost Slovenije 2006-2013", dne 15. 10. 2009, str. 5.

⁴⁴ Marjan Toš, Romi in holokavst, v: Nuša Lešnik in Marjan Toš (ur.), Slovenski Judje : Zgodovina in holokavst II. Maribor : Center judovske kulturne dediščine Sinagoga, 2013, str. 71.

⁴⁵ Smrtne žrtve med prebivalstvom na območju Republike Slovenije med drugo svetovno vojno in neposredno

partizanske enote na osvobojenem ozemlju usmrtilo vsaj 70 Romov.⁴⁶

Relevantnejše vprašanje, kot iskanje natančnega števila ubitih Romov, je poskus razumevanja, kako in zakaj je do teh pobojev prišlo. Gotovo lahko iščemo vzporednice in kontinuiteto s predvojnimi odklonilnim odnosom oblasti in okoliškega prebivalstva do »Ciganov«. Vsaj del partizanskega vodstva je po vsej verjetnosti v odnosu do Romov razvil nove stereotipe in že obstoječim in zakoreninjenim predsodkom o tatinski naravi Romov dodal nevarnejšo obtožbo narodnega izdajalstva. Na podlagi nekaj posameznih Romov, obtoženih sodelovanja z okupatorjem, so bile usmrčene velike skupine romskih civilistov – moških, žensk in otrok. Zdi se, da je pri množičnih pobojih celotnih naselij Romov šlo za nekakšno fuzijo starih in novih predsodkov; poboje so upravičili na podlagi novih predsodkov o »ciganskih vohunih« in hkrati tudi na podlagi starih stereotipov o tatinski, zločinski naravi »ciganov«, torej na podlagi prepričanja, da gre tako ali tako za nezaželene člane družbe.

Proces oblikovanja stereotipne predstave o »Ciganih« kot italijanskih vohunih med slovenskimi partizani še ni raziskan oziroma rekonstruiran. Prvi poboji večjih romskih skupin so bili izvedeni maja 1942, takrat je bilo prepričanje o kolektivni krivdi Romov med partizanskimi formacijami očitno že dodobra razširjeno in utrjeno. Šercerjev bataljon je v svojem glasilu *Krim* dne 7. julija 1942 objavil novico, da je v obdobju od 1. maja do dneva izida te številke likvidiral »56-člansko organizirano cigansko vohunsko in roparsko tolpo, ki je dalj časa ustrahovala prebivalstvo na našem ozemlju.«⁴⁷ Ni jasno, ali se novica nanaša na enkratni poboj ali na seštevke večih pobojev. Jasno pa je, v kakšnem tonu in s kakšnimi barvmi prikazuje »Cigane« z območja Ljubljanske pokrajine. Novica ustvarja občutek kolektivne paranoje, usmerjene proti »Ciganom« v splošnem, saj širi prepričanje o njihovi številčnosti in organiziranosti v izdajalske tolpe in jih skuša prikazati kot splošno grožnjo prebivalstvu. Poudarek na podatku, da je šlo za »organizirano cigansko tolpo«, daje vtis, da so bili vsi posamezniki, likvidirani v tem obdobju, del večje kriminalne organizacije in da je potemtakem njihova smrt upravičena. Novica torej poveže likvidacijo Romov s kvazibojem proti domnevni vohunski organizaciji. Novica s posploševanjem podžiga razširjene stereotipe o zločinskosti in nemoralnosti »Ciganov«. Ko pisec novice tolpo označi za roparsko, zgolj reproducira in krepi že obstoječe predstave o njih kot ljudeh, ki si na tak ali drugačen način

po njej. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, [1997-29.03.2010].

⁴⁶ Ferdo Gestrin, *Svet pod Krimom*. Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 1993, str. 69.

⁴⁷ SI AS 1887/45 (K4) *Krim* : Glasilo 1. bataljona "Ljuba Šercerja", Notranjski odred, 3. Grupa, leto I, št. 1, dne 07.06.1942.

prisvajajo tujo lastnino. Z ožigosanjem »Ciganov« za vohune in posledično za narodne izdajalce pisec širi za tisti čas mnogo nevarnejši stereotipni konstrukt. V trenutku, ko vsaj določen segment oseb z močjo in oblastjo verjame, da lahko delu prebivalstva na podlagi njihove »ciganskosti« pripiše izdajalsko naravo, ta skupina postane izpostavljena potenciranemu, iracionalnemu nasilju. V medvojnem času različne skupine prebivalstva poiščejo svoje »kolektivne sovražnike« in ob primerni priložnosti svoj občutek ogroženosti kanalizirajo skozi nasilje nad tem »sovražnikom«. Stanje kolektivnega strahu nemalokdaj pripelje tudi do kolektivne paranoje in v takih okoliščinah se odpor do kolektivnega sovražnika lahko preslika, razširi tudi na njemu podobne ljudi oziroma na ljudi, ki imajo z njim nekaj skupnega. Tako je na primer zaradi tovrstnih preslikav prišlo do nasilja nad sorodniki ali sovaščani »sovražnika«. Zdi se, da je v Ljubljanski pokrajini v odnosu med vsaj delom partizanskega gibanja in tamkajšnjimi »Cigani« prišlo do tovrstne preslikave. Spominski zapisi nekaterih partizanskih borcev namreč pričajo o njihovem prepričanju, ne samo da »Ciganom« na splošno ne gre zaupati, marveč da so vsi »Cigani« potencialni narodni izdajalci, ki so za manjšo vsoto denarja ali za kakšno dovoljenje za gibanje pripravljene vohuniti za partizani in informacije prodajati Italijanom. Vprašanje, ali so posamezne skupine Romov resnično organizirano sodelovale z Italijani, je v diplomskem delu izpuščeno, saj v arhivskem gradivu italijanskih enot nisem našla tovrstnih podatkov.

Reakcije lokalnega prebivalstva Ljubljanske pokrajine na domnevne romske kolaborante niso bile vedno odklonilne ali nasilne. V vasi Griblje v Beli krajini so vaščani med vojno in po njej ohranjali kolektivno prepričanje, da so italijanske enote Gribljam prizanesle – torej da Gribelj niso požgale ali opustošile – zaradi kolaboranta »cigana Jureta«. »Cigan Jure« je bil doma v okolici vasi in je zaradi znanja italijanskega jezika ob italijanski okupaciji postal prevajalec in eventuelno (domnevno) tudi ovaduh. Vendar ni nikoli ovadil ali obtožil vaščanov, da sodelujejo s partizani, ker je bil pred vojno deležen dobrega ravnanja z njihove strani in se jim je po prepričanju vaščanov na tak način zahvalil.⁴⁸

V nadaljevanju navajam štiri najbolj izpostavljene in opisovane partizanske poboje večjih skupin Romov. Vsi štirje so bili izvršeni v Ljubljanski pokrajini v razmiku enega meseca leta 1942.

⁴⁸ Saša Komerički, *Druga svetovna vojna v individualnem in kolektivnem spominu v Beli krajini* : magistrsko delo. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, 2005, str. 80-82.

2.3.1 Pobjoj Romov na Mačkovcu, maj 1942

Proletarska udarna četa in dve četi Šercerjevega bataljona so 10. maja 1942 po dveh dneh bivanja v Loški dolini med vračanjem proti svojemu taboru v Mačkovcu naletele na skupino Romov v Gabrju na Mačkovcu. Franci Strle na podlagi dnevnika Toneta Vidmarja – Luka Suhadolca in na podlagi svojega pogovora z Janezom Jeras – Džuletom meni, da je skupina štela deset ljudi. Ker so imeli Romi italijansko dovolilnico za prosto gibanje po Ljubljanski pokrajini, so partizani domnevali, da jih je italijanska obveščevalna služba uporabljala kot vohune. Devet Romov, zajetih 10. maja, so usmrtili na Mačkovcu, enega pa so ujeli dva dni kasneje, 12. maja, in ga prav tako usmrtili. Slednji je po zajetju bojda priznal, da je bila celotna skupina Romov poslana na Mačkovec, da bi vohunili za partizani v korist italijanske obveščevalne službe. »Cigani« so s seboj vodili in prodajali par domnevno ukradenih konj, ki ju je prepoznal Ludvik Praznik – Suljo. Po njegovem prepričanju je šlo za konja njegovega strica, ki da so ju ukradli tako, da so jima kopita ovili s cunjami. Italijani so bojda za tatvino vedeli, toda *»bili so v prehudi stiski za vohune, da bi ne izkoristili zagate poklicnih brezdomcev. Uslugo, da so jim karabinjerji tatvino spregledali, so morali cigani plačati tako, da so se pustili vpreči v škripavi italijanski vohunski voz, s tem pa so jo plačali z življenjem.«*⁴⁹ Zasežena konja so partizani odpeljali v taborišče Proletarske udarne čete in ju vrnili lastniku. Ob tem dogodku se je menda porodila ideja o partizanski konjenici; pri kmetih so nabrali več konj, ki jih je predtem uporabljala jugoslovanska vojska, in formirali zasnovo za Suljev konjeniški vod.⁵⁰ Partizan Stane Semič – Daki v svojih spominih prikaže nekoliko drugačne okoliščine celotnega dogodka. Navaja, da je skupina Romov štela šest ljudi, in sicer tri ženske in tri moške. Nanje so partizani naleteli v »hosti Mačkovca« in posumili, da vohunijo za njimi. Na vprašanje, kaj počnejo v bližini Mačkovci, so odgovorili, da so jih sem poslali Italijani in jim prepovedali povratek, kar se je partizanom zdelo sumljivo. Tudi Stane Semič – Daki v spominih omeni par lepih konj, ki so jih Romi prodajali, in so jim jih odvzeli, ker so bili prepričani, da so jih ukradli. To prepričanje jim je kasneje potrdil neki kmet, rekoč, da so »cigani« konje ukradli nekemu kmetu v Grosupljem. Stane Semič – Daki nikjer ne

⁴⁹ Franci Strle, Tomšičeva brigada : Uvodni del. Ljubljana: Knjižnica NOV in POS, 1980, str. 271. Strle je navedeni odstavek povzel iz Dnevnika Toneta Vidmarja – Luka Suhadolca in iz svojega pogovora z Janezom Jeras-Džuletom z dne 5. julija 1979.

⁵⁰ Franci Strle, Tomšičeva brigada : Uvodni del. Ljubljana: Knjižnica NOV in POS, 1980, str. 271. Strle je navedeni odstavek povzel iz Dnevnika Toneta Vidmarja – Luka Suhadolca in iz svojega pogovora z Janezom Jeras-Džuletom z dne 5. julija 1979.

omeni, da so to skupino Romov likvidirali.⁵¹

Že na tem primeru poboja civilistov lahko opazujemo, kako zelo se pričevanja in spomini različnih oseb modificirajo, prilagodijo, spremenijo, popačijo. Glede na to, da o poboju na Mačkovcu v okviru projekta *Smrtne žrtve med prebivalstvom na območju Republike Slovenije med drugo svetovno vojno in neposredno po njej* niso zbrali nobenih podatkov, v partizanskih fondih Arhiva RS pa nisem našla omembe tega dogodka, podrobnejša analiza incidenta ni mogoča. Obe pričevanji pa izražata kombinacijo dominantnih medvojnih stereotipnih predstav o »Ciganih« - da so tatovi ter da za protiusluge izvajajo vohunsko delo za Italijane. Na tem mestu se avtorici poraja vprašanje, ali je katerakoli partizanska enota poskušala kdaj »Cigane« rekrutirati za svoje vohune.

2.3.2 Poboj Romov iz Sodražice v Bancer hosti, maj 1942

Proletarska udarna četa in del Šercerjevega bataljona so, tako Stane Semič – Daki, ponovno prišli v konflikten stik s skupino Romov ob svojem napadu na italijansko postojanko v Sodražici 16. in 17. maja 1942. Italijani so Sodražico brez boja prepustili partizanom in se s pomočjo okrepitev iz Ribnice varno umaknili. Zaradi tega nepričakovanega umika italijanskih enot že pred začetkom napada so bile partizanske enote prepričane, da je nekdo izdal njihovo namero, da napadejo Sodražico. Domnevno izdajo so pripisali skupini Romov. Stane Semič – Daki v svojih spominih zapiše, da so po osvoboditvi Sodražice začeli *»preiskavo ciganov, ki so nas izdali Italijanom«*. Okoliščin njihove aretacije ne omenja. Med zaslišanjem so bojda priznali, da so Italijane obvestili o zbiranju partizanskih enot pri Sv. Gregorju, in da so od ljudi zvedeli, da nameravajo napasti Sodražico. Italijane so opozorili na začetek premikanja partizanskih enot proti Sodražici. O poteku zaslišanja in sojenja ujeti romski skupini Stane Semič – Daki ne napiše ničesar. Za prevoz ujetih »ciganov« uporabili privatni avtobus. Lastnik avtobusa jih je moral v noči iz 16. na 17. maj prepeljati iz dvorane hranilniških prostorov v Sodražici, kjer so jih imeli zaprte, v Bancer hosto. Prevoz obsojencev so spremljali motoristi z ročno strojnico. V Bancerju so jih predali vodu, ki je bil na položaju proti Bloškimi vojašnicam, in ta je *»izvršil sodbo nad izdajalci. Tako je končala italijanska predhodnica ciganov – izdajalcev in odslej se cigani niso več pojavljali na našem osvobojenem ozemlju.«*⁵²

⁵¹ Stane Semič-Daki, *Najboljši so padli I : Spomini*. Ljubljana: Samozaložba avtorja, 1971, str. 233.

⁵² Stane Semič-Daki, *Najboljši so padli I : Spomini*. Ljubljana: Samozaložba avtorja, 1971, str. 271, 272.

O poboju v Bancer hosti v okviru projekta *Smrtne žrtve med prebivalstvom na območju Republike Slovenije med drugo svetovno vojno in neposredno po njej* prav tako niso zbrali nobenih podatkov.

2.3.3 Poboj Romov na Benkovem travniku v soteski Iškega vintgarja, maj 1942

17. ali 18. maja – datum se pri različnih pričevalcih razlikuje – leta 1942 so partizani na Benkovem travniku v soteski Iškega vintgarja likvidirali 43⁵³ Romov iz Vrbljen in Podpeči. Med žrtvami so bili moški, ženske in otroci, usmrčeni z izgovorom, da so ovaduhi. Vsi so pokopani na mestu likvidacije v skupnem grobu. Vaščani Iške vasi so bili menda prisiljeni prisostvovati poboju. Leta 1994 je Društvo za ureditev zamolčanih grobov označilo grobišče z lesenim križem, grobišče pa je evidentiral tudi Mitja Ferenc kot enega izmed prikritih medvojnih grobišč.⁵⁴

Poboj na Benkovem travniku je v svojih spominih ihtavo opisal takratni izžanski župnik Janez Klemenčič: *»Najgrše so napravili komunisti s cigani. Pod Krimom, v Vrbljenju in Podpečju se je zadrževala večja družba ciganov. Te so komunisti dne 17. maja vse prignali v Iško. Silno vpitje se je slišalo, ko so jih gnali. Na Benkovem travniku so postrelili vse: otroke, mlade, stare, moške in ženske. V skupnem grobu jih leži 43. Smrkavci so se učili na njih streljati s strojnico.«*⁵⁵

Inštitut za novejšo zgodovino je v okviru projekta *Smrtne žrtve med prebivalstvom na območju Republike Slovenije med drugo svetovno vojno in neposredno po njej* evidentiral le dva Roma, ubita na Benkovem travniku, in sicer civilista Jožeta Hudoroviča in Julo Hudorovič iz Tomišelja, ki so ju partizanske formacije ubile 18. maja 1943, na Benkovem travniku pri Igu, kjer sta tudi oba pokopana.⁵⁶

⁵³ Število žrtev ni preverjeno.

⁵⁴ Mitja Ferenc, *Prikrito in očem zakrito : prikrita grobišča 60 let po koncu druge svetovne vojne*. Celje: Muzej novejše zgodovine, 2005, str. 32.

⁵⁵ Janez Klemenčič, "Leta strahote 1941-1945 na Ižanskem", v: *Revolucija pod Krimom : Dokument III*. Buenos Aires, 1973, str. 79, 80.

⁵⁶ *Smrtne žrtve med prebivalstvom na območju Republike Slovenije med drugo svetovno vojno in neposredno po njej*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, [1997-29.03.2010].

2.3.4 Poboj Romov iz Kanižarice, julij 1942

Poboj Romov iz Kanižarice je bil po številu žrtev po dosedaj znanih podatkih najbolj obsežen partizanski vojni zločin nad romsko populacijo na slovenskih tleh, in je tudi najpogosteje omenjen in opisan v spominski in strokovni literaturi.

Kanižarica je bila delavska romska naselbina z enajstimi hišami, katere prebivalci so bili zaposleni v kamnolomu, v bližnjem rudniku in pri javnih državnih delih.⁵⁷ Dne 19. julija 1942 je neidentificirana skupina partizanov zajela, odvedla in likvidirala večino prebivalcev Kanižarice. O pobojih so ohranjena tako italijanska poročila kot tudi več spominskih zapisov in pričevanj civilistov ter partizanov, zaradi česar je tudi največkrat omenjen v strokovnih razpravah o medvojnih pobojih Romov. Kljub množici ohranjenih zapisov pa natančne okoliščine poboja ostajajo zamegljene. Pričevalci namreč navajajo različne lokacije poboja in različna števila žrtev ter se razhajajo v še nekaterih drugih aspektih dogodka. V nadaljevanju navajam več različic opisov in interpretacij kanižarskega poboja.

Po podatkih projekta *Smrtne žrtve* Inštituta za novejšo zgodovino so partizanske formacije dne 19. julija 1942 likvidirale vsaj 41 oseb iz naselja Kanižarica. Devetintrideset zajetih oseb so ustrelili v gozdu pri Jerneji vasi, dve starejši ujetnici – Ivanka (Kato) Brajdič, rojeno 1857, in Ivanko Hudorovac, rojeno 23. 3. 1871 – pa so ustrelili že na poti proti Mavrlenu. Pokopani sta v Dobličah, ostale žrtve pa v skupinskem grobu na kraju usmrčitve. Enaindvajset žrtev je bilo ženskega spola, dvajset pa moškega. Najstarejša žrtev je bila 85-letna Ivanka Brajdič, ubita že na poti, najmlajša pa dvomesečni Peter Hudorovac, rojen 19. maja 1942. Dvajset ubitih je bilo mlajših od 15 let, od tega šest mlajših od 5 let.⁵⁸

Poboj naj bi bil posledica latentnih, a vedno bolj odkritih nasprotij med tamkajšnjo partizansko enoto in kanižarskimi Romi.⁵⁹ Radko Polič je nesmiselni in kruti obračun pripisal »vrtoglavemu, zmagovalnemu razpoloženju«, ki je bilo v tistih dneh med belokranjskimi partizani. Naraščajoči »gnev« krajevnih partizanov in aktivistov do vse »ciganske zalege« naj bi, tako Polič, spodbujal »ciganski poglavar« Jure, kanižarski Rom, ki je dezertiral iz kleške

⁵⁷ Povzeto po: Dokument števil. 39, v: Franc Ižanec, *Odprti grobovi : II. zvezek Bela krajina joka*. Buenos Aires: Samozaložba, 1970, str. 151-156.

⁵⁸ *Smrtne žrtve med prebivalstvom na območju Republike Slovenije med drugo svetovno vojno in neposredno po njej*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, [1997-29.03.2010].

⁵⁹ Tadeja Tomiňšek Čehulić, *Druga svetovna vojna in njene posledice za Belokranjce (1941-1945)*, v: *Kronika : časopis za slovensko krajevno zgodovino*, 58, 2010, št. 3., str. 866. Podatke o vzroku poboja Čehulićeva črpa iz ASS, Fond Marjan Kočmur, š. 4/I, Pričanje Hudorovac Avgusta.

partizanske čete in zbežal na italijansko postojanko. Odtlej je sodeloval z Italijani v Črnomlju kot ovaduh in vohun ter pri svojem ovaduškem delu verjetno uporabljal tudi nekatere svoje sovaščane iz Kanižarice.⁶⁰ Sicer naj bi se kanižarska romska skupnost že dalj časa zavedala, da imajo tamkajšnji partizani do njih odklonilen odnos, in se je zato zatekla pod italijansko zaščito. Polič ne pojasni, kaj naj bi pomenilo, da so se »zatekli pod italijansko zaščito«.⁶¹

Domobranec Avgust Hudorovec, belokranjski Rom, je v svojem pričevanju o kanižarskih dogodkih razložil enega izmed izvorov konflikta med tamkajšnjimi partizani in prebivalci Kanižarice. Po pričevanju Avgusta Hudorovca se kljub agitiranju z izjemo dveh ni nihče izmed prebivalcev Kanižarice pridružil partizanom. Do partizanov so bili namreč nezaupljivi, vse odkar je junija 1942 partizanska patrolja v Kanižarici aretirala tri prebivalce – Avgusta Hudorovca ter brata Antona in Adolfa Hudorovac – in jih odvedla v partizansko taborišče na Mavrlenu. Avgustu Hudorovcu je uspelo pobegniti in je med begom proti domu blizu črnomaljskega kolodvora padel v roke Italijanom, brata Hudorovca pa so partizani likvidirali v taborišču Mavrlen.⁶² Pričevalec Avgust Hudorovec pri tragediji v Kanižarici ni bil osebno prisoten, temveč mu je o dogodkih iz prve roke pripovedoval Matija Hudorovac, ki mu je iz Kanižarice uspelo pred partizani pobegniti v Črnomelj. Po njegovi reminiscenci je ob četrti uri zjutraj »celokupna terenska banda iz črnomaljskega mesta in okolice« obkolila Kanižarico, prebivalce izgnala iz hiš in jih skupaj z otroki zastražila. Plenjenje je izvajala pod poveljstvom terenskega komandanta Antona Dvojmoča, katerega »desna roka« sta bila Lado Mišica, »propali študent«, in Stanko Cuznar iz Vranovič, ki sta bila, tako Avgust Hudorovec, organizatorja vseh likvidacij po Beli krajini. Ko so oplenjene hiše zažgali, so okrog sto dvajset ljudi pognali proti Mavrlenu. Po mnenju Avgusta Hudorovca možje niso poskušali pobegniti zaradi svojih žen in otrok. Ujeti mladostniki pa so se skupaj z nekaterimi dekletimi »s krvoloki spoprijeli na življenje in smrt«. V boju jih je bilo nekaj ubitih, približno petdesetim pa je uspelo pobegniti. Italijanske oblasti so kasneje tem preživelim skupaj s črnomaljsko in loško občino postavile v Loki pri Črnomlju »lične hišice.«⁶³ Ostale jetnike so partizani odgnali proti Mavrlenu. Ostarela Ivanka Brajdič drugih jetnikov ni mogla dohajati, zaradi

⁶⁰ Radko Polič, Belokranjski odred, str. 238.

⁶¹ Tadeja Tominšek Čehulić, Druga svetovna vojna in njene posledice za Belokranjce (1941-1945), v: Kronika : časopis za slovensko krajevno zgodovino, 58, 2010, št. 3., str. 866.

⁶² Povzeto po: Dokument števil. 39, v: Franc Ižanec, Odprti grobovi : II. zvezek Bela krajina joka. Buenos Aires: Samozaložba, 1970, str. 151-156.

⁶³ Dokument števil. 39, v: Franc Ižanec, Odprti grobovi : II. zvezek Bela krajina joka. Buenos Aires: Samozaložba, 1970, str. 156-159.

česar ji je eden izmed stražarjev prestrelil glavo in jo pustil ob poti. Njeno truplo je, tako Avgust Hudorovec, dobliški mežnar Ivan Belko prepeljal na dobliško pokopališče. Ta del pričevanja se ujema s podatki Inštituta za novejšo zgodovino, da je bila Ivanka Brajdič ubita že na poti proti Mavrlenu in pokopana v Dobličah. Avgust Hudorovec trdi, da se je enemu izmed partizanov zasmilila ujeta nosečnica in jo je skrivaj izpustil, predtem pa ustrelil v zrak, da bi njegov komandant mislil, da jo je ubil. Vse ostale žrtve so prignali v vas Mavrlen, ki je bila nekdanja naselbina kočevskih Nemcev, izpraznjena že v letu 1941. Ujetnike so menda zaprli v klet zidanice, moške pa odpeljali pod vas Bistrica pri Mavrlenu, kjer so morali kopati jame zase in svoje družine. Po dveh dneh so jih pripeljali nazaj v zapor. Nato so vse kanižarske jetnike gnali proti Bistrici, ki je bila izpraznjena nemška vas osmih hiš. *»Pod to vasjo so zavili na ozko gozdno pot, kjer so mimo božje martr⁶⁴ šli na desno v ogromno skledasto dolinsko kotanjo, posejano z mogočnimi skalami. /.../ Pred to kotlino se je po dvajsetih metrih od ceste odprlo kraško brezno s premerom treh metrov, katerega globina je bila nedosegljiva. Imenovali so jo Bistriška jama.«* Pred pobojem je bilo ujetnikom zapovedano, da se morajo med seboj pretepati in pobijati, *»čemur so se nesrečneži uprli.«* Po poboju so partizani na pobite nasuli tanko plast zemlje in *»pustili napol žive zakopane«*.⁶⁵

Dogodek je sprožil velik odziv med italijanskimi karabinjerji v Črnomlju, ki so še istega dne, torej 19. julija 1942, napisali poročilo o incidentu v Kanižarici ter ga poslali visokemu komisarju Emiliju Grazioliju, poveljstvu XI. korpusa armade, pehotni diviziji »Isonzo«, kraljevi kvesturi v Ljubljani, poveljstvu kraljevih karabinjerjev v Ljubljani in sekciji vojaškega tribunala druge armade v Ljubljani. Naslovniki pričajo o pomenu, ki so ga lokalne italijanske oblasti pripisale temu incidentu. Črnomaljski karabinjerji so v poročilu dogodke rekonstruirali s pomočjo pričevanja devetnajstletnega kanižarskega Roma Matije Hudorovca, ki je ranjen uspel pobegniti iz Kanižarice in se zatekel v Črnomelj. Po njegovem pripovedovanju je ob 5:30 zjutraj v Kanižarico prišlo šest banditov (partizanov), zbudilo prebivalce in jim ukazalo, naj se zberejo ob cesti. Matija Hudorovac je ugotovil, da nimajo dobrih namenov, in je skušal pobegniti, a so ga zasledovali. Šestindvajsetletni bandit Vlado Mišica iz Črnomlja je izstrelil proti njemu nekaj nabojev iz puške in ga zadel v levo roko in desno lice. Matija je zbežal v Črnomelj in bil oskrbljen v lokalni vojaški bolnišnici, kjer so mu amputirali dva prsta. Opoldne istega dne je poveljnik črnomaljske karabinjerske postaje

⁶⁴ Božja ali bridka martra je križ s podobo Kristusa.

⁶⁵ Dokument števil. 39, v: Franc Ižanec, Odprti grobovi : II. zvezek Bela krajina joka. Buenos Aires: Samozaložba, 1970, str. 156-159.

odšel v Kanižarico skupaj s »ciganskim poglavarjem«⁶⁶ in z mešanim oddelkom karabinjerjev in vojakov. Ugotovil je, da so banditi zažgali štiri kočje v vasi in s seboj v smeri Kvasice odpeljali 61 ljudi, med katerimi so bili tudi otroci in ženske. Po mnenju pisca poročila so bili najverjetneje pobiti, in sicer zaradi njihovega simpatiziranja z Italijani.⁶⁷ Visoki civilni komisar Ljubljanske province Emilio Grazioli je o poboju Romov v Kanižarici 20. in 31. julija 1942 poslal dve obsežni poročili v Rim.⁶⁸

Nadaljnjo usodo devetnajstletnega Matije Hudorovca, ki je uspel pobegniti iz Kanižarice, je v ustnem pričevanju v pogovoru s Francem Ižancem za knjigo *Odprti grobovi* gostobesedno opisal Avgust Hudorovec. Domobranec Avgust Hudorovec, član občinskega odbora v Loki pri Črnomlju in zastopnik prebivalcev Kanižarice, je za usodo Matije Hudorovca izvedel, ko ga je kot ranjenca obiskal konec julija 1942. Ranjeni Matija je Avgustu opisal dogajanje.⁶⁹ Po podatkih Avgusta Hudorovca je partizan Lado Mišica Matiji med begom iz Kanižarice prestrelil desno uho in roko ter mu zdrobil čeljust. Ranjeni Matija se je nato zatekel na italijanski štab v Črnomlju, stoječ nasproti črnomaljske farne cerkve, in jih obvestil o napadu. V zasilni vojaški bolnišnici so mu amputirali prste. Potem ko je bil oskrbljen, »ga je pričela hinavsko zasliševati tajna italijanska policija, katere šef je bil neki debeluharski Napolitanec, po imenu Pepe, ki je dal nalog, da ga odpošljejo v koncentracijsko taborišče v Italijo.« Sprejeta je bila odločba, da ga po končanem okrevanju pošljejo v koncentracijsko taborišče Gonars.⁷⁰

Pričevanje Avgusta Hudorovca se v tej točki ujema s podatki projekta *Smrtne žrtve*. Na Inštitutu za novejšo zgodovino so namreč evidentirali smrt Matije Hudorovca, rojenega 13. februarja 1924 v Kanižarici, stanujočega v Kanižarici. Vendar kot kraj njegove smrti ne

⁶⁶ Najbrž je z izrazom "ciganski poglavar" v italijanskem poročilu mišljen "cigan Jure".

⁶⁷ SI AS 1781, t.e.10, p.e.201. Prevod iz italijanščine: Urban Orel.

⁶⁸ Tone Ferenc, *Ljudska oblast na Slovenskem 1941-1945: I Država v državi*. Ljubljana: Založba Borec, 1985, str. 367. Ferenc podatke o poboju Romov iz Kanižarice črpa iz: Radko Polič, *Belokranjski odred*, str. 238-239; arhiv IZDG, f. 161/IV it., poročilo karab. tenence Črnomelj 19.07.1942; ACS, PS, AGR 1920, 1923 do 1945, a. 1942, b. 3, f. VI, Graziolijevi poročili v Rim 20. in 31.07. 1942.

⁶⁹ Avgust Hudorovec je sicer v svojem pričevanju v pogovoru s Francem Ižancem Matiji pripisal priimek Brezar, a gre očitno za *lapsus memoriae*, saj je Matija v vseh italijanskih dokumentih naveden s priimkom Hudorovac, poleg tega je s priimkom Hudorovac naveden tudi v podatkih projekta *Smrtne žrtve*.

⁷⁰ Dokument števil. 39, v: Franc Ižanec, *Odprti grobovi* : II. zvezek Bela krajina joka. Buenos Aires: Samozaložba, 1970, str. 156-159.

navajajo Gonarsa, temveč Rab. Na Rabu je umrl 3. januarja 1943 in bil tam tudi pokopan.⁷¹

V različnih spominskih zapisih o poboju kanižarskih Romov se konstantno ponavljajo in reproducirajo nekateri motivi. Med glavne motive, ki se v nekaj različicah pojavijo v skoraj vseh pričevanjih, sodijo partizanski požig barak v Kanižarici, noseča ujetnica, ki se je eden izmed partizanov usmili in jo izpusti (pričevanja se razlikujejo v podatkih, kako visoko noseča je bila, saj Avgust Hudorovec navede, da je bila v četrtem mesecu nosečnosti, ostali pričevalci pa jo umestijo tik pred porod) in ostarela Ivanka Brajdič, ki jo zaradi nezmožnosti dohajanja tempa ostalih ujetnikov partizani likvidirajo že na poti proti Mavrlenu.⁷² V pričevanjih se ponavlja tudi podatek, da ujetnikov niso ustrelili, marveč zaklali z noži, ter da so trupla pokopali tako plitko, da so nato živali raznašale njihove kosti.

Za ilustracijo navajam še pričevanje Zdravka Bahorja, ki vsebuje vse glavne zgoraj naštete motive. Zdravko Bahor⁷³ je kot štirinajstletnik, živeč v Dragovanji vasi, z ostalimi sovaščani opazoval kolono kanižarskih Romov, ki so jih partizani gnali skozi vas. V zrelih letih je na osnovi lastne reminiscence ter na osnovi pripovedovanja starejše sestre Milke opisal okoliščine poboja kanižarskih Romov. Spominja se, da so na deževno nedeljsko jutro⁷⁴ partizani mimo hiše njegove družine peljali »cigane« iz Kanižarice – otroke, žene, može, stare, mlade. Polovili so jih že v spanju, jim požgali barake in le redkim je uspelo ulti. Menda so jim, preden so jih odpeljali, rekli, da gredo na delo v zapuščene kočevske vasi. Enega izmed partizanov, ki so jih stražili, je Zdravko poznal, bil je iz Jerneje vasi. Med zajetimi ženami je bila tudi nosečnica tik pred porodom, ki je v naročju držala leto starega otroka. S težavo je hodila in se je zgrudila od porodnih popadkov, tako da je zaostala za ostalimi. Partizan, ki jo je stražil, ji je prizanesel in jo izpustil. Še isti dan je nekje rodila in se z otrokom zatekla v Črnomelj. Sprevod se je pomikal do vasi Mavrlen, kjer so jih zaprli v kočevske zidanice. Vseh je bilo, tako pravijo njihovi sorodniki, 72. V bližini groba dragatuškega župnika Omahna v Mavrlenu, ki so ga prav tako likvidirali partizani, so vse »cigane« pomorili. Po kasnejšem pričevanju enega izmed udeleženih partizanov iz sosednje vasi so jih pomorili z noži ali z obešanjem, ker so varčevali z municijo. Nekaj trupel so

⁷¹ Smrtne žrtve med prebivalstvom na območju Republike Slovenije med drugo svetovno vojno in neposredno po njej. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, [1997-29.03.2010].

⁷² Ta podatek potrjujejo tudi dognanja projekta *Smrtne žrtve*, kjer je kot kraj smrti Ivanke Brajdič naveden “v smeri proti Mavrlenu”, kraj pokopa pa Dobliče.

⁷³ Zdravko Bahor (9. 7. 1928, Dragovanja vas, župnija Dragatuš, Bela krajina - ?), belokranjski duhovnik.

⁷⁴ 19. 7. 1942 je v resnici bila nedelja.

pometali v vodnjake, druge »so bolj plitvo zakopali, da so živali raznašale njihove kosti«. ⁷⁵ Bahorjev opis usode kanižarskih Romov je izrazito čustveno obarvan in reminiscenčen.

Štiriindvajset let po kanižarski tragediji je reminiscenco, podobno Bahorjevi, podala tudi anonimna Črnomaljka. Dne 2. junija 1966 je v pogovoru z dr. Filipom Žakljem prav tako kot Zdravko Bahor navedla, da se je med ljudmi govorilo, da so partizani ljudi iz naselbine Kanižarica klali z noži, predtem pa so si morali sami skopati jame. Črnomaljka poda še bolj demoničen opis okoliščin, saj v svojem pričevanju trdi, da so nekatere zakopali še žive, ves čas morije pa da je moral najmlajši obsojenec prepevati in bil na koncu ustreljen. ⁷⁶

Krvavi dogodki v Beli krajini so odmevali tudi v partizanskem vodstvu, ki je v partizansko taborišče Mavrlen kmalu po poboju kanižarskih Romov poslalo Kontrolno komisijo izvršnega odbora OF. Eden izmed članov komisije je bil tudi pisatelj Jože Javoršek, ki je v taborišču prisostvoval pogovoru članov kontrolne komisije z razvpito krvoločim partizanom Dušanom Pirjevcem – Ahacem:

- *»Kaj pa je bilo s cigani? Slišali smo, da si dal postreliti precejšnje število ciganov ...*
- *Cigani so najnevarnejša bitja v Beli krajini. Vsepovsod se potikajo. Italijani natanko vedo, da za nekaj lir povedo vse, kar vedo. Postali so poklicni vohuni. Vsi. Vsi zapored.«*

Kontrolna komisija je kot kazen za Ahaca predlagala, naj se ga premesti na Primorsko »orat ledino narodnoosvobodilnega boja tja, kjer ni še nobene brazde.« ⁷⁷

Preživelih Romov iz Kanižarice, ki so se po tragediji očitno naselili v Jernejo vas, se je držal sloves potencialnih izdajalcev, kolaborantov in vohunov. V marcu 1944 je okrožna volilna komisija za Belo krajino začela s pripravami na volitve v vseh desetih okrajih osvobojene Bele krajine. Ko so 2. aprila 1944 izvedli volitve na volilnem območju Jerneje vasi, je prišlo do nepričakovanega zapleta. Prebivalci Jerneje vasi so namreč odklonili predlog okrajnega odbora OF Črnomelj-okolica, da naj na svoje volilno območje sprejmejo *»Cigane iz Kanižarice«*, ki so že nekaj let stanovali v Jerneji vasi. Po poročanju okrajnega odbora OF Črnomelj-okolica so se ljudje v Jerneji vasi *»temu odločno uprli, češ da ne bo šel nobeden na volišče in noče tudi nobeden biti voljen, če bodo cigani volili. Ker za slučaj kake nemške hajke bi zopet bili cigani tisti, ki bi izdajali, koga so volili, ker je tudi že njihova vas pogorela*

⁷⁵ Zdravko Bahor, Leta preizkušenj. Ljubljana: Družina, 1998, str. 58-60.

⁷⁶ Dokument števil. 37, v: Franc Ižanec, Odprti grobovi : II. zvezek Bela krajina joka. Buenos Aires: Samozaložba, 1970, str. 75, 76.

⁷⁷ Jože Javoršek, Spomini na Slovence III. Ljubljana: ADIT, 1990, str. 157, 158.

zato, ker so jo cigani izdali. Vsi enoglasno trdijo, da cigani spadajo pod Kanižarico, ker so tudi imeli tekočo številko s Kanižarico vred. Trdijo, da kdor je vzel Kanižarico, naj vzame tudi cigane, ki tja spadajo.»⁷⁸

2.3.5 Poboj Romov iz Dragovanje vasi, julij 1942

Projekt *Smrtne žrtve* Inštituta za novejšo zgodovino je evidentiral tudi smrt desetih romskih civilistov s priimkom Hudorovac, bivajočih v Dragovanji vasi, ki jih je neimenovana partizanska formacija ubila julija 1942. Natančen datum in kraj poboja nista znana, prav tako niso znana osebna imena ali spol umrlih.⁷⁹

⁷⁸ Arhiv IZDG, p.a., f. 742/II, poročilo okrajnega odbora OF Črnomelj-okolica 2.4.1944. Citat prevzet iz Tone Ferenc, *Ljudska oblast na Slovenskem 1941-1945 : 3 Mi volimo*. Ljubljana: Mladika, 1991, str. 99, 100.

⁷⁹ *Smrtne žrtve med prebivalstvom na območju Republike Slovenije med drugo svetovno vojno in neposredno po njej*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, [1997-29.03.2010].

3. STIKI ROMOV IN SINTOV Z ITALIJANSKIMI OKUPATORSKIMI OBLASTMI

3.1 Odnos italijanskega fašističnega režima do »Ciganov«

Tema preganjanja in internacij »Ciganov« v fašistični Italiji še vedno ni bila naslovljena, tako Paola Trevisan, niti na historiografskem, niti na političnem nivoju, kljub temu da so internacije »Ciganov« del širše tematike – tematike internacij civilistov v času fašističnega režima. Internacije civilistov, vpeljane leta 1938, so bile od začetka vojne implementirane kot preventivni način ohranjanja javne varnosti, izvedene pa so bile nad tistimi posamezniki, ki niso ustrezali modelu javnega reda in državne varnosti.⁸⁰ Paola Trevisan meni, da je za razumevanje odnosa fašističnega režima do »Ciganov« nujno poznavanje ozadja ukrepov, ki so jih italijanske oblasti sprejemale v zvezi s »Cigani« vse od združitve Italije (1860-1871). Trevisan pojasnjuje, da z združitvijo Italije »Cigani« niso bili več obravnavani kot svoja ločena kategorija, temveč so legislativno postali del splošne, širše kategorije vagabundov, popotnikov. V italijanskih arhivih je zato v dokumentih, nastalih po združitvi Italije, težje izslediti »Cigane«, saj jih uradne oblasti, zlasti policijske oblasti, niso več navajale kot »Cigane«, marveč so jih umeščale med ostale vagabunde. Na lokalnem nivoju je policija striktno nadzorovala italijanske in tuje »Cigane«, predvsem zaradi njihove nesedentarnosti in domnevne nagnjenosti h kriminalu. Presenetljivo je, da je bilo obenem na vladno-politični ravni zanikano, da italijanski »Cigani« sploh obstajajo.⁸¹ Do te zanimive vladne perspektive do obstoja italijanskih »Ciganov« je prišlo, tako Jennifer Illuzzi, tekom procesa izgradnje nacionalne države po združitvi. V tej novi perspektivi bi uradno priznanje, da »Cigani« pripadajo italijanski nacionalni državi, pomenilo priznanje, da pripadajo italijanski naciji. Ker sta država in nacija postali tesneje povezani, so morale oblastne strukture zaostri svoj odnos do »Ciganov« in jih »potujčevati«, marginalizirati, da so jim lahko preprečile integracijo oziroma vstop v italijansko nacijo.⁸² Italijansko ministrstvo za notranje zadeve je leta 1909 na

⁸⁰ Paola Trevisan, *The internment of Italian Sinti in the province of Modena during fascism: From ethnographic to archival research*, str. 139, 140.

⁸¹ Paola Trevisan, *The internment of Italian Sinti in the province of Modena during fascism: From ethnographic to archival research*, str. 139-141.

⁸² Jennifer Illuzzi, *Gypsies in Germany and Italy, 1861-1914*, str. 62.

podlagi tega prepričanja zavrnilo vabilo švicarske vlade za sodelovanje na mednarodni konferenci za identifikacijo držav, iz katerih so prišli »Cigani«. Ob tej priložnosti je italijansko notranje ministrstvo podalo izjavo, da so »Cigani« predvsem tujci, ljudje brez domovine, naravni nomadi in v splošnem nagnjeni h kaznivim dejanjem. V istem obdobju je notranje ministrstvo sistematično organiziralo izgone tujih »Ciganov« iz Italije.

V absolutni kontinuiteti s tovrstnimi ukrepi je fašističen režim svoje prve ukrepe, uperjene proti »Ciganom«, usmeril zgolj na »tuje Cigane«, saj jim je bil prepovedan vstop v državo, če še niso imeli vozovnic in potrjenih potnih listov za državo, ki je bila njihova končna destinacija.⁸³

Od leta 1937 pa so bili specifičnim policijskim ukrepom izpostavljeni tudi italijanski »Cigani«. Šef italijanske policije, Arturo Bocchini, je med decembrom 1937 in januarjem 1938 izdal tri okrožnice, namenjene prefektom novih mejnih provinc Trst, Gorica, Pulj, Reka, Zadar, Bocen in Trento, ki so vsebovale navodila za ravnanje s »Cigani« italijanske nacionalnosti. V okrožnicah je s podobno vsebino in retoriko trdil, da se je izkazalo, da na ozemlju Julijske krajine (Venezia Giulia) in Tridentinske Benečije (Venezia Tridentina) največ resnih zločinov zagrešijo »Cigani«, ki pa z lahkoto pobegnejo pred policijsko preiskavo, saj nimajo stalnega naslova. Ukazal je, naj lokalne oblasti na obmejnem območju »Cigane« italijanske nacionalnosti zberejo in koncentrirano naselijo na primerno lokacijo, ki da jo bo v kratkem izbralo notranje ministrstvo. Prepreči naj se njihovo gibanje in se nad njimi izvaja strikten nadzor. Natančno število zbranih »Ciganov« ni poznano, so pa bile med njimi tudi družine, ki so se v Italijo začele preseljevati v dvajsetih letih 20. stoletja iz doline reke Krke, Dolenjske in Istre. Te skupine Romov so bile konfinirane v južno Italijo, zlasti na Sardinijo.⁸⁴

Po vstopu Italije v vojno, 11. septembra 1940, je Arturo Bocchini vsem prefektom kraljestva razposlal še četrto okrožnico, v kateri je obrazložil, zakaj so vsi »Cigani« potencialno nevarni. Menil je, da so nagnjeni k zločinu, da jih je nemogoče nadzorovati zaradi nesedentarnega načina življenja ter da so potencialni sovražniki države oziroma protidržavni elementi. Prvi dve stereotipni predstavi sta identični stereotipom, ki so jih o »Ciganih« gojile predfašistične italijanske oblasti. Obtožba, da so »Cigani« potencialni sovražniki države, pa kaže na fašistično obsesijo z državno varnostjo. V okrožnici je bil ponovljen ukaz, naj se vse

⁸³ Paola Trevisan, *The internment of Italian Sinti in the province of Modena during fascism: From ethnographic to archival research*, str. 141, 142.

⁸⁴ Paola Trevisan, *The internment of Italian Sinti in the province of Modena during fascism: From ethnographic to archival research*, str. 143-145.

neitalijanske »Cigane« izžene iz države, italijanske »Cigane« pa naj se »koncentrira« pod strogim nadzorom na primerni lokaciji v vsaki provinci. Najnevarnejši in najbolj sumljivi »elementi« pa naj bodo poslani daleč stran od obmejnih provinc, po možnosti na otok.⁸⁵ Okrožnica ni podajala natančnih navodil, kako naj prefekti provinc izberejo lokacijo, primerno za koncentracijo »Ciganov«, zato so se prefekti naloge lotili brez jasnih direktiv. »Cigani« na italijanskem teritoriju so bili tako v letih 1940-1943 izpostavljeni obema oblikama civilne internacije – internaciji v koncentracijskih taboriščih ter konfinaciji – prisilnemu bivanju na določeni lokaciji. Čeprav je Arturo Bocchini v svojih okrožnicah izdal ukaz za internacijo zgolj italijanskih »Ciganov« (za nedržavljanke je predvidel izgon), so lokalne oblasti internirale tudi tuje »Cigane«, ki jih iz različnih razlogov niso mogle več izgnati iz kraljestva. Hiter pregled imen interniranih oseb pokaže, tako Paola Treviso, da so italijanske oblasti pravzaprav internirale več tujih, kot italijanskih »Ciganov«. Razlog za to diskrepanco med navodili Bocchinijevih okrožnic in realizacijo na lokalni ravni je preprost – neitalijanski »Cigani« so imeli tuje, neitalijanske priimke pretežno nemškega in slovanskega izvora, zaradi česar so bili lažje prepoznavni kot italijanski »Cigani« s pretežno italijanskimi priimki. Večina jih je bilo interniranih v taborišči Boiano in Agnone v provinci Campobasso ter v taborišče Tossicia v provinci Teramo. Večina »Ciganov«, interniranih v teh taboriščih, je bilo aretiranih v severovzhodnih italijanskih regijah in v novih vzhodnih provincah Rijeka in Ljubljana.⁸⁶

3.2 Odnos italijanskih okupatorskih oblasti do Romov v Ljubljanski pokrajini

Italijanske okupacijske oblasti so imele v času svoje okupacije v Ljubljanski pokrajini do Romov očitno ambivalenten odnos. Kljub temu, da niso izvajale organiziranega, sistematičnega, množičnega preganjanja Romov, so vseeno že leta 1941 razmišljale o njihovi internaciji, saj so bile mnenja, da *»gre za družbeno nevarne Cigane, ki so vsi slovanskega izvora in brez definiranega državljankega statusa, za katere se predlaga internacija v*

⁸⁵ Paola Trevisan, The internment of Italian Sinti in the province of Modena during fascism: From ethnographic to archival research, 145.

⁸⁶ Paola Trevisan, The internment of Italian Sinti in the province of Modena during fascism: From ethnographic to archival research, str. 146, 147.

*koncentracijskem taborišču.*⁸⁷ Kot že omenjeno, je šef italijanske policije Arturo Bocchini oblikoval konkretne predloge za internacijo Romov iz območja vzhodne italijanske meje in iz okupiranih območij, ki pa so jih lokalne italijanske oblasti v Ljubljanski pokrajini le delno upoštevale. Poleg načelnega izvrševanja državnih načrtov za internacijo Romov (zaradi prepričanja o njihovi nagnjenosti h kriminalnim dejanjem in suma o njihovi potencialni protidržavni aktivnosti) so fašistične oblasti v Ljubljanski pokrajini poskušale tudi zgolj nadzorovati gibanje večjih skupin Romov. Nadzor nad njihovimi premiki so na podlagi navodil visokega komisarja za Ljubljansko pokrajino Emilia Graziolija skušali izvajati preko karabinjerskih tenenc in postaj. Na podlagi navodil, ki jih je Grazioli izdal 28. julija 1941 glavnemu poveljstvu karabinjerjev v Ljubljani, so vse karabinjerske tenence in karabinjerske postaje v Ljubljanski pokrajini morale popisati »Cigane in brezdomce«⁸⁸ na svojem območju. Pri popisu so karabinjerji sodelovali z oficirji za popis.⁸⁹ Na žalost v fondih Arhiva RS niso hranjeni odgovori vseh karabinjerskih tenenc oziroma poročila vseh tenenc o tem popisu »Ciganov in brezdomcev«. Karabinjerska tenenca v Logatcu je na podlagi Graziolijevih navodil za popis svojim podrejenim karabinjerskim postajam 5. avgusta 1941 razposlala dopis, v katerem je od njih zahtevala, da ji do 8. avgusta posredujejo natančne podatke o številu »Ciganov«, ki so prisotni na njihovem območju. Zahtevala je tudi, da ji karabinjerske postaje sporočijo vse osebne podatke popisanih posameznikov ter podatke, iz katere občine ti popisani »Cigani« izhajajo.⁹⁰ Karabinjerska postaja v Borovnici je tenenci v Logatcu na ta dopis odgovorila 7. avgusta 1941 s podatki, da na območju njihove jurisdikcije ni nobenih »Ciganov rezidentov« ali »Ciganov v tranzitu«.⁹¹

Očitno so bili karabinjerji pozorni na gibanje romskih skupnosti in so poskušali zaznati in zabeležiti gibanja večjih skupin Romov na svojem teritoriju. O tem priča poročilo, ki ga je

⁸⁷ Citat povzet po Marjan Toš, *Genocid nad Romi – pozabljeni holokavst*, str. 42.

⁸⁸ "...*Censimento degli zingari e del senza tetto.*"

⁸⁹ SI AS 1783 Karabinjerska postaja Borovnica, t.e.3, p.e.30 Dopisi in poročila o sumljivih osebah, komunistih, Romih: Dokument *Ufficio amministrazione, N. 490, oggetto: Censimento zingari. Lubiana, li 28 Iuglio 1941.*

⁹⁰ SI AS 1783 Karabinjerska postaja Borovnica, t.e.3, p.e.30 Dopisi in poročila o sumljivih osebah, komunistih, Romih: Dokument *Tenenza di Longatico, N. 67/32 di prot. div. III, oggetto: Zingaric. Longatico, li 5 Agosto 1941.*

⁹¹ SI AS 1783 Karabinjerska postaja Borovnica, t.e.3, p.e.30 Dopisi in poročila o sumljivih osebah, komunistih, Romih: Dokument *Stazione di Borovnica, risposta al foglio n. 67/32 del 5 andante, oggetto Zingari. Borovnica, li 7 agosto 1941.*

izdalo poveljstvo notranje čete XIV. bataljona kraljevih karabinjerjev Milano⁹² dne 23. julija 1941 v Ljubljani. V njem so poročali o zapaženi skupini dvajsetih »Ciganov«: »Okrog osmih zjutraj, dne 14. julija 1941, je iz Koprivnika skozi Mozelj v smeri Brezovice potovala karavana dvajsetih »Ciganov«. Njihov vodja je bil neki Fledorovič Anchele iz Mozelja. Pokazal je prepustnico, ki jo je izdala karabinjerska postaja v Mozelju, s pojasnilom, da potujejo v iskanju dela.« Poveljstvo omenjene čete je to poročilo poslalo podrejenim karabinjerskim tenencam in postajam z zahtevo, da naj javijo, kje se ta skupina »Ciganov« trenutno nahaja in naj, če se še vedno nahaja v Ljubljanski pokrajini, nad njo izvršijo ukrepe, ki jih je določil visoki komisar Grazioli.⁹³

Še večja skupina Romov je bila avgusta 1941 zapažena na območju jurisdikcije karabinjerske tenence v Logatcu. Ta je 7. avgusta 1941 svojim podrejenim postajam razposlala urgenten dopis, v katerem jih je obvestila, da je skozi gozdove Drenovega Griča in Lesnega Brda potovala skupina »Ciganov«, ki je taborila v gozdu med tema naseljema. Omenjena skupina naj bi imela kar 100 članov, ki pa niso imeli identifikacijskih dokumentov ali dovoljenja za gibanje v nočnih urah. Tenenca v Logatcu je prejemnikom dopisa naročala, naj izvedejo vse potrebne ukrepe in priprave, da se to skupino »Ciganov« preseneti, prestreže med njihovim tranzitom skozi omenjene kraje, se jih ustavi in nad njimi udejani načrtovane ukrepe po direktivah visokega komisarja.⁹⁴

Italijani so nekatere Rome zaprli tudi v sodne zapore v Ljubljani, vendar pri tem ni šlo za organizirano množično zapiranje na podlagi etnične pripadnosti. V sodne zapore so namreč privedli le tiste »Cigane«, ki so jih aretirali zaradi konkretnih prekrškov, na primer zaradi tatvine krompirja in kokoši. Aretiranci so bili deležni kazenske sodne obravnave. Na ohranjenih seznamih zapornikov v sodnih zaporih za čas italijanske okupacije sem našla le štiri osebe z oznako »Cigan«. Ivan Brajdič iz Sv. Lenarta, rojen 19. oktobra 1925, je v sodne zapore prišel 8. januarja 1942. Vzrok aretacije ni zabeležen. Kaznovan je bil s poboljševalnico, v kateri je bil od 7. marca 1942. Zaprt je ostal vsaj do maja 1945.⁹⁵ Stanko

⁹² XIV. bataljon kraljevih karabinjerjev (XIV battaglione carabinieri reali "Milano") je bil od 16. aprila 1941 nameščen v Ljubljani, kjer je prevzel policijske in orožniške naloge.

⁹³ SI AS 1785 Poveljstvo notranje čete kraljevih karabinjerjev Ljubljana, t.e. 2, p.e. 26. Dokument *Comando XIV battaglione carabinieri reali "Milano" compagnia interna, n. 130/2 di prot., oggetto Zingari. Lubiana li 23 luglio 1941.*

⁹⁴ SI AS 1783 Karabinjerska postaja Borovnica, t.e.3, p.e.30 Dopisi in poročila o sumljivih osebah, komunistih, Romih: Dokument *Tenza di Longatico, n. 67/36 di prot. div. III, oggetto Zingari. Longatico, li 7 Agosto 1941.*

⁹⁵ SI AS 1753, Zbirka gradiva o sodnih zaporih v Ljubljani, Osebna zbirka Janka Spreitzerja, 1939-1946, t.e. 3,

Hudorovac, rojen novembra 1922 v Podzemelju, je v sodne zapore prišel 11. marca 1942 in bil kaznovan s poboljševalnico.⁹⁶ Ob kapitulaciji Italije septembra 1943 sta bila na sodnji zaprta dva Ivana Brajdiča iz Šmihela, ki na seznamu sicer nista izrecno navedena kot »Cigana«, a po njunem priimku in kraju bivanja sklepam, da sta bila Roma. Ivana Brajdiča, rojenega 10. oktobra 1919 v Žabjeku pri Šmihelu, so začeli preiskovati 24. maja 1943. Ivana Brajdiča, rojenega leta 1912 v Šmihelu, so začeli preiskovati 25. maja 1943.⁹⁷ Po kapitulaciji Italije ni prišlo do izpustitve zapornikov, saj je nemški okupator prevzel vodenje sodnih zaporov in v tem smislu ohranil kontinuiteto z italijanskim. Zapornike iz obdobja nemške okupacije območja Ljubljanske pokrajine obravnavam v podpoglavju *Stiki z nemškimi okupatorskimi oblastmi*.

3.3 Deportacije Romov iz Ljubljanske pokrajine v italijanska taborišča

Raziskovalci Inštituta za novejšo zgodovino so v projektu *Smrtne žrtve med prebivalstvom na območju Republike Slovenije med drugo svetovno vojno in neposredno po njej* med smrtnimi žrtvami, ki so jih zakrivile italijanske enote, evidentirali le **šestnajst** Romov, od tega petnajst civilistov in enega vojaka. Po podatkih projekta je bil kronološko prva italijanska romska žrtev dvaintridesetletni civilist Ignacij Hudorovac (rojen 7. novembra 1909 v Jelševniku, stanujoč v Blatniku pri Črmošnjicah), ki so ga italijanske enote ubile novembra leta 1941 v Škrilju (naselje v današnji občini Semič). Drugo žrtev, partizana Franc Colarič (čas in kraj rojstva neznan), člana IV. Slovenske narodnoosvobodilne udarne brigade (SNOUB) Matije Gubca, so italijanske enote ubile leta 1942 v Podgradu pod Gorjanci.⁹⁸

Ostalih štirinajst romskih žrtev, zabeleženih v projektu *Smrtne žrtve*, je bilo deportiranih v italijanska taborišča, natančneje enajst na Rab ter po eden v Chiesanuovo blizu Padove, Palmanovo in Visco. Tako je leta 1942 v koncentracijskem taborišču na Rabu umrla skupina desetih romskih civilistov s priimkom Hudorovič (Kodorovič). Skupina je obsegala štiri moške oziroma fante iz Most-Polja v Ljubljani ter šest žensk oziroma deklet, od katerih so

mapa 7: Seznam jetnikov maja 1945.

⁹⁶ SI AS 1753, Zbirka gradiva o sodnih zaporih v Ljubljani, Osebna zbirka Janka Spreitzerja, 1939-1946, t.e. 2: Seznami zapornikov 1941-1945.

⁹⁷ SI AS 1753, Zbirka gradiva o sodnih zaporih v Ljubljani, Osebna zbirka Janka Spreitzerja, 1939-1946, t.e. 3: Seznami jetnikov, zaprtih na sodnji ob kapitulaciji italije septembra 1943.

⁹⁸ Vas Podgrad je približno 12 km oddaljena od Novega mesta, v smeri proti Metliki.

bile štiri prav tako iz Most-Polja, ena iz Novega mesta, za eno pa je kraj bivanja neznan. Skupino so sestavljali mladi odrasli, mladostniki in otroci. Najstarejši med interniranci, Marija Hudorovič iz Novega mesta in Cecilija Hudorovič iz Ljubljane, sta bili rojeni leta 1920 in sta bili potemtakem ob aretaciji stari šele dvaindvajset let. Najmlajši v skupini je bil komaj dveletni Kristijan Hudorovič.

Na Rabu je umrl tudi Matija Hudorovac iz Kanižarice, ki so ga črnomeljski karabinjerji aretirali in poslali na Rab po tem, ko je julija 1942 pobegnil pred partizanskim pobjem Romov iz Kanižarice.⁹⁹

V taborišču Chiesanuova v predmestju Padove je 20. aprila 1943 umrl dvajsetletni Anton Hudorovič (rojen 14. septembra 1922 v Kočevju, stanujoč v Kočevju).¹⁰⁰ Po podatkih Marjana Toša je Anton Hudorovič v Chiesanuovi umrl zaradi *zastrupitve*, in sicer 20. aprila 1943 v starosti osemnajst let (Toševi podatki o starosti Antona Hudoroviča se torej razlikujejo od podatkov projekta Smrtne žrtve), njegovo ime pa je zapisano med imeni umrlih na spomeniku na pokopališču v Gonarsu.¹⁰¹ Koncentracijsko taborišče v Chiesanuovi je bilo sicer namenjeno jugoslovanskim civilnim internirancem, zlasti Slovencem, delovati pa je začelo konec junija 1942. Prvi interniranci so v Chiesanuovo prišli 14. avgusta 1942, v celotnem delovanju taborišča pa je umrlo sedemdeset internirancev.¹⁰²

V taborišču Visco je 11. marca 1943 umrl dvaintridesetletni Karel Hudorovac (rojen 29. avgusta 1910 v Potočni vasi, stanujoč v Potočni vasi pri Novem mestu).¹⁰³ Taborišče Visco so odprli januarja 1943 kot koncentracijsko taborišče za civilne internirance. Internirance so vanj pripeljali iz Raba, Gonarsa in Moniga ter tudi naravnost iz belgijske vojašnice v Ljubljani, ki

⁹⁹ Matija Hudorovac, rojen 13.02.1924 v Kanižarici. Gre za tistega Matijo Hudorovca, ki je pred partizanskim pobjem Romov iz Kanižarice zbežal k italijanski karabinjerski postaji in so ga nato Italijani poslali v koncentracijsko taborišče na Rabu. Na Rabu je umrl 03.01.1943. Podatki o rojstvu in smrti povzeti po: Tominšek Čehulič, Tadeja, Šorn, Mojca, Rendla, Marta, Dobaja, Dunja, Smrtne žrtve med prebivalstvom na območju Republike Slovenije med drugo svetovno vojno in neposredno po njej. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 1997.

¹⁰⁰ Tominšek Čehulič, Tadeja, Šorn, Mojca, Rendla, Marta, Dobaja, Dunja, Smrtne žrtve med prebivalstvom na območju Republike Slovenije med drugo svetovno vojno in neposredno po njej. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 1997.

¹⁰¹ Marjan Toš, Genocid nad Romi – pozabljeni holokavst, str. 42.

¹⁰² Carlo Spartaco Capogreco, Fašistična taborišča, str. 223, 224.

¹⁰³ Tominšek Čehulič, Tadeja, Šorn, Mojca, Rendla, Marta, Dobaja, Dunja, Smrtne žrtve med prebivalstvom na območju Republike Slovenije med drugo svetovno vojno in neposredno po njej. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 1997.

je bila središče za zbiranje civilistov, zajetih v racijah v Ljubljani in okolici. V času delovanja taborišča Visco je tam umrlo »le« triindvajset internirancev.¹⁰⁴

Šestindvajsetletni Bruno Brajdič (rojen leta 1918) je umrl 28. septembra 1944 v Palmanovi.¹⁰⁵ Podatki, zbrani v projektu *Smrtne žrtve med prebivalstvom na območju Republike Slovenije med drugo svetovno vojno in neposredno po njej*, so očitno nepopolni. Ne zajemajo, na primer, deportacij velikega števila družin jugoslovanskih Romov, ki so jih julija 1942 začeli pošiljati iz Ljubljane v taborišče Tossicio v provinci Teramo. Po podatkih Carla Spartaca Capogreco je bilo v Tossicio skupaj interniranih **118** jugoslovanskih Romov. Po pričanju Italie Iacoponi se je med avgustom 1942 in septembrom 1943 v taborišču Tossicio interniranim Romom rodilo še devet otrok.¹⁰⁶ Prefekt province Teramo je 23. julija 1942 s telegramom obvestil italijansko zunanje ministrstvo o prihodu osemindesetih Romov iz Ljubljane v taborišče Tossicia: »78 Ciganov, ki so sem prispeli 22. julija zjutraj, je bilo prijatih in interniranih v koncentracijskem taborišču Tossicia. Seznam prijatih sledi. Ob tej priložnosti potrjujem tudi, da v provinci ni več možnosti sprejema drugih Ciganov.«¹⁰⁷ Dr. Marjan Toš navaja, da je iz seznama teh osemindesetih Romov mogoče razbrati, da so izhajali iz sedemnajstih družin, med njimi pa je bilo triinpetdeset otrok, od tega dvaintrideset mlajših od deset let.¹⁰⁸

Po podatkih Marjana Toša so bili slovenski Romi zaprti tudi v Gonarsu, saj je na seznamih mrtvih in rojenih mdr. našel deklico Marijo Brajdič, rojeno v Gonarsu 27. februarja 1943, ki je umrla 18. marca 1943 zaradi podhranjenosti. Zaradi podhranjenosti je v Gonarsu umrla tudi Kristina Levakovič, hči Frančiške Hudorovič in Angela Levakoviča, ki se je rodila 6. januarja 1943 in umrla 27. februarja 1943.¹⁰⁹

V italijanskih taboriščih so se znašli tudi gorenjski Sinti, ki so jih prvotno aretirale nemške okupacijske oblasti, jih zaprle v policijske zapore v Begunjah, in jih v zelo kratkem času razporedile po različnih koncentracijskih taboriščih. Rinaldo Diricchardi navede, da so bili

¹⁰⁴ Carlo Spartaco Capogreco, *Fašistična taborišča*, str. 239, 240.

¹⁰⁵ Vsi podatki o rojstvu, bivališču, kraju in času smrti naštetih romskih žrtev italijanskega okupatorskega nasilja so povzeti po: Tominšek Čehulić, Tadeja, Šorn, Mojca, Rendla, Marta, Dobaja, Dunja, *Smrtne žrtve med prebivalstvom na območju Republike Slovenije med drugo svetovno vojno in neposredno po njej*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 1997.

¹⁰⁶ Carlo Spartaco Capogreco, *Fašistična taborišča*, str. 203, 204.

¹⁰⁷ Citat povzet po Marjan Toš, *Genocid nad Romi – pozabljeni holokavst*, str. 42.

¹⁰⁸ Marjan Toš, *Genocid nad Romi – pozabljeni holokavst*, str. 42.

¹⁰⁹ Marjan Toš, *Genocid nad Romi – pozabljeni holokavst*, str. 42.

nekateri Sinti iz Begunj premeščeni v italijanski Campobasso.¹¹⁰ Pri tem Diricchardi ne navede števila internirancev in tudi ne pojasni, kje natančno v Campobassu so bili internirani. V Campobassu so namreč obratovala tri taborišča – Agnone, Boiano in Casacalenda. Carlo Spartaco Capogreco navede, da so bili “Romi iz Jugoslavije” skupaj s Kitajci in Judi najprej zaprti v taborišču Boiano, ki pa je bilo ukinjeno zaradi slabega stanja taboriščnih stavb. Ob zaprtju je bilo iz taborišča Boiano v Agnone premeščenih 58 Romov julija 1941 premeščenih v Agnone. Taborišče Agnone je sicer delovalo že od julija 1940, od julija 1941 pa je bilo namenjeno izključno Romom in Romkinjam iz Jugoslavije, saj je takrat italijansko notranje ministrstvo ostale internirance iz taborišča Agnone (Jude in državljane sovražnih držav) premestilo v razna taborišča, iz taborišča Boiano pa v Agnone premestilo 58 Romov. V taborišču je, tako Capogreco, odtlej vladala skrajna revščina in zelo slabe higienske razmere. Prišlo je do veliko poskusov pobega, zato je vodstvo taborišča na okna namestilo železne rešetke. Taboriščne razmere so se eventualno izboljšale, kar je razvidno iz poročila Mednarodnega odbora Rdečega križa z dne 21. junija 1943. Odbor je poročal, da med interniranci ni bilo zaslediti velike nedohranjenosti. Na taboriščnem vrtu so namreč gojili stročnice in zelenjavo, s čimer so izboljšali kakovost svoje prehrane. Poleg tega se je izboljšala tudi higiena, saj so se interniranci lahko trikrat mesečno oprhali s toplo vodo, občasno pa je taborišče obiskoval tudi zdravnik, ki je obolele pošiljal v bolnico v Isernio. Po kapitulaciji Italije 8. septembra 1943 je taborišče Agnone prenehalo z delovanjem. Karabinjerji so zapornike osvobodili in veliko se jih je pridružilo partizanom. Nekatere zapornike pa so zajele nemške oblasti in jih zaposlile pri kopanju minskih polj.¹¹¹

¹¹⁰ Rinaldo Diricchardi Muzga, *Kraintike Sinti estraiharria*. Ljubljana: Zveza romskih skupnosti Umbrella-Dežnik in Anglunipe-RIC, 2011, str. 94.

¹¹¹ Capogreco, Carlo Spartaco, *Fašistična taborišča*, str. 188, 189.

4. STIKI ROMOV Z MADŽARSKIMI OKUPATORSKIMI OBLASTMI

Nemške enote so leta 1941 za deset dni okupirale Prekmurje in v tem času že pripravljale preselitev tamkajšnjih Romov. Načrta niso izvedli, ker so Prekmurje predali Madžarom. Po odhodu nemškega okupatorja iz Prekmurja in prihodu madžarskih enot so madžarski žandarji svoje metode v Prekmurju zelo poostrili. Romom so na primer prepovedali uporabo dvokoles in rejo psov. Poostrili so nočne preglede naselij in v njih uvedli dnevno in nočno dežurstvo žandarjev, ki so morali o dežurstvih voditi natančno evidenco.¹¹² Madžarski okupator je del prekmurskih Romov vpoklical v vojsko in jih nato zaradi dezerterstva začel preganjati in pošiljati na prisilno delo.¹¹³

Ko je na Madžarskem tekom vojne prišlo do pomanjkanja delavcev, so morali Romi leta 1943 skupaj z ostalim prekmurskim prebivalstvom na prisilno delo na madžarska polja. Franc Kuzmič navaja, da je bilo iz Pušče pri Murski Soboti po do sedaj znanih podatkih odpeljanih na prisilno delo v Šopron okrog deset Romov, od koder so jih nato selili iz kraja v kraj in jih eventuelno začeli transportirati v Nemčijo. Kuzmič zapiše rasistično obarvano opazko, da so jih na prisilnem delu premikali iz kraja v kraj zato, ker se "seveda Romi niso mogli izkazati kot dobri in vztrajni delavci." Nekaterim je uspelo dezertirati in se skriti, nekatere pa so po pobegu izsledili in jih ustrelili ali pa transportirali v Nemčijo.¹¹⁴ Informant Slavko Cener meni, da je bilo iz Vanče vasi na prisilno delo na Madžarsko odpeljanih nekaj čez dvajset Romov, od tega tri ali štiri ženske. O življenju teh prisilnih delavcev ter tistih Romov, ki so ostali v Prekmurju pod ostrim nadzorom madžarskih žandarjev, so mi informanti pripovedovali: *»Tu okrog so bili dosti Romi, ki so bežali, pa so se skrivali po šumah, in ko so je dobivali, potem so je vse vozili na Madžarsko, dol na prisilno delo pa v taborišča. Največ so morali kopat nekše rove, potem so delali nekše zidarije, potem na kmetije nekaj, raznorazna dela so jih prisilili delat. Tako da mantretirali so jih, pa so jih mučili po tej strani. Hoteli so jih tudi prvič ustreliti, ampak potem jih niso, ampak so jih rajši peljali delat tam, v*

¹¹² Franc Kuzmič, Holokavst in prekmurski Romi, v: Nuša Lešnik in Marjan Toš (ur.), Slovenski Judje : Zgodovina in holokavst II. Maribor : Center judovske kulturne dediščine Sinagoga, 2013, str. 76.

¹¹³ Pavla Štrukelj, Etnološke raziskave romske populacije v Republiki Sloveniji v Razprave in gradivo 25: Romi na Slovenskem. Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja, 1991, str. 41.

¹¹⁴ Franc Kuzmič, Holokavst in prekmurski Romi, v: Nuša Lešnik in Marjan Toš (ur.), Slovenski Judje : Zgodovina in holokavst II. Maribor : Center judovske kulturne dediščine Sinagoga, 2013, str. 74.

Nagy Kanidžo¹¹⁵. Drugače so pa prišli pa so jih mantretirali, so prišli pa so jih gnali, so morali iti k velikim kmetom delat cele dneve, pa potem nazaj zvečer. To so jim pa tud delali te madžarski vojaki pa te žandarji, al kaj so bili. Ja, tudi Madžari so je pa tud tko fejst nekatere topli pa z njimi delali tako, da niso že morali, do konca so že bili. Oni (madžarski žandarji, op. av.) so po cesti šli in če so videli, da je Rom šel po cesti, po naselje, so je začeli tepsti. In če so šli krasti al ne, pa so samo prišli pa so je topli pa bili tako, do smrti. Če so (Romi, op. av.) krivi bili med tisto vojno, so (madžarski žandarji, op. av.) samo prišli in ženske nekaj topli, nekaj posilili, otroke so tud vse, kaj so meli hrano, razbrcali, moške so vzeli, so mogli it delat, nekaj žensk tud. Otroci pa sami ostali doma, niso vedli kaj jest. Tak so je pustili. Potem dve Neromkinji so pa tud iz Borejec prišli, pa tam so potem otrokom kuhali pa delali. Tudi partizani so dosti hrano vozili otrokom. Ene Rome so pa tudi prišli pa izsiljevali (madžarski žandarji, op. av.). Ka bi kaj povedali, kde so partizani. Pa so jim marsikaj delali, družine so odgnali, tudi streljali. V Černelovcih nekje dol je bil nekši gozd pa tam so se skrivali (Romi), pa dol v Kuštanovci v šumi. In potem v Kuštanovci so ostali tisti Romi v šumi, še danes. Po šumah so morali se skrivat, ker ko so prišli, so samo... Tudi ubijali nekatere, postreljali. Tak da so se stalno mogli skrivati, ni važno, če so bili Nemci ali Madžari. Ko so oni prišli v naselja, tisti Madžari ali Nemci, potem so oni (okoliški Neromi, op. av.) samo pošiljali na Rome, tak da naj samo Rome likvidirajo. Pri nas so tudi bili, da so eni hoteli posiljevati ženske, pa potem so moški prišli not, pa so jih postrelili. Tudi v Pušči je bilo to. Prej so moške odpeljali. Po vojni so ugotovili, da so ta posilstva bila, ker je bilo potem veliko svetlih otrok. Od Rusov. In so potem dobili tudi naziv, nadimek, po Rusih. Ene so Rusi delali, ene pa Nemci pa Madžari. Tako da so tudi ženske dosti trpele v tistem času. Moški so potem šli, ker so morali, ženske pa z otrokom malim doma. Pa med vojno so tudi dosta trpele, celi dan so mogli iti h kmetom delat, zastonj, za tisti kruh, ki jim je ostal, da so nesli domov otrokom, ali pa za mleko. In to je dolgo trajalo. V Prekmurju so morali iti k velikim kmetom delat. Pa tudi župnikom. Župniki so imeli dosti zemljišč in potem, ko kmetje niso mogli it pomagat, so prišli pa so morali oni (Romi) iti pa oni vse tisto delat. Če niso šli, potem so pa zopet bile kazni. K tistim kmetom Romi po vojni niso hoteli it več delat pa pomagat. Potem so ti kmeti, ki so najbolj glasni bili, vsi bili borci. Vsi so bili borci. Prej so pa delali proti njim. Pa izdajalci so bili. In oni so tako potem začeli mrziti Rome. Da naj bi Rome pobili pa odselili. Največ so proti Romom delale sosednje vasi. Oni so šli pa nagovorili Madžare, da Romi to in tisto, pa Nemcem so takoj povedali, da Romi tisto delajo. Potem so pa šli (Madžari in Nemci) samo na

¹¹⁵ Nagy [izg. nad] Kanizsa je madžarski izraz za Veliko Kanižo.

Rome.«¹¹⁶

Dr. Vanek Šiftar meni, da je njilaški režim¹¹⁷ otežil življenje prekmurskih Romov, saj so njilaši v zadnjih mesecih vojne začeli izvajati podivjan teror nad celotnim prekmurskim prebivalstvom.¹¹⁸ Franc Kuzmič nasprotno meni, da se je položaj prekmurskih Romov po njilaškem prevzemu oblasti jeseni 1944 nekoliko izboljšal. Njilaška oblast, tako Kuzmič, je sicer načrtovala in izvajala preselitve Romov z obmejnih področij, vendar v Prekmurju do izvedbe teh ukrepov ni prišlo. 7. februarja 1945 je njilaška oblast podžupanu Železne županije poslala dopis, v katerem je zahtevala, da za potrebe varovanja vojaške in zasebne lastnine, zaščite prebivalstva in vojaških tajnosti zberejo vse Rome v zaledju ter na območjih, kjer potekajo vojaške operacije, in jih odstranijo s teh območij. Ostali naj bi lahko le tisti, ki že »od davno« živijo na teh območjih in se »dobro obnašajo«. Dopis je odredil, da naj se vsakršen odpor Romov proti izvajanju teh ukazov zatire z najradikalnejšimi sredstvi. Lokalne oblasti iz Murske Sobotice, ki je bila podrejena Železni županiji, so 22. marca 1945 poslale kratko poročilo, da na tem območju »živi nekaj stalno naseljenih Romov, ki pošteno opravljajo poljedelska dela in imajo ali delovno knjižico ali delovno izkaznico, in da med njimi ni lenuha ne postopača, zato zbiranje in izselitev Romov ne prideta v poštev.«¹¹⁹ Tudi na podlagi tega poročila Kuzmič zagovarja mnenje, da v času druge svetovne vojne ni bil

¹¹⁶ Slavko Cener in Monika Sandreli v pogovoru z avtorico. Pogovor sneman v prostorih ROMIC-a v Murski Soboti, dne 5. 8. 2014.

¹¹⁷ Njilaši oziroma puščičasti križarji so bili člani radikalne stranke oz. hungarističnega gibanja (*Nyilaskeresztes Párt – Hungarista Mozgalom* ali kratko *NYKP*). Stranka je bila ustanovljena leta 1939, njen vodja pa je bil Ferenc Szálasi. Po tem, ko je marca 1944 Nemčija okupirala Madžarsko, je po nemirnem obdobju menjavanja madžarskega političnega vrha oktobra 1944 Ferenc Szálasi z nemško pomočjo na čelu vlade zamenjal generala Gézo Lakatosa, po odstopu madžarskega predsednika Miklósa Horthyja pa je Szálasi postal še predsednik oziroma "vodja naroda". Njegovi pristaši, imenovani tudi puščičarji, so po državi izvajali ogromne pogoje Judov in Romov. Povzeto po: Luthar, Oto, Po robovih spomina [Elektronski vir] : antisemitizem in uničenje prekmurske judovske skupnosti, str. 140, 141.

¹¹⁸ Šiftar, Vanek, Romi u Sloveniji 1941-1945, v: Tancer, Mladen (ur.), Dr. Vanek Šiftar – slovenski romolog : Ob devetdesetletnici rojstva in desetletnici smrti (1919 – 1999 – 2009). Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja; Petanjci: Ustanova dr. Šiftarjeva fundacija; Murska Sobota: Svet romske skupnosti Republike Slovenije, 2011, str. 120.

¹¹⁹ Franc Kuzmič, Holokavst in prekmurski Romi, v: Nuša Lešnik in Marjan Toš (ur.), Slovenski Judje : Zgodovina in holokavst II. Maribor : Center judovske kulturne dediščine Sinagoga, 2013, str. 76. Kuzmič te podatke navaja iz dokumenta *Poročilo št. 1021/1945 z dne 22. marca 1945*. Arhiva, v katerem hranijo ta dokument, ne navaja.

deportiran ali umorjen niti eden Rom iz Prekmurja. Kuzmič ni nikjer zasledil podatka, da bi kateregakoli Roma iz Prekmurja odpeljali v koncentracijsko taborišče. Pregledal je sezname zapornikov koncentracijskega taborišča Jasenovac, sezname žrtev iz Auschwitza, gradivo, ki ga je o taboriščih zbirala Nikica Brumen iz Murske Sobotice, ter zbornike o holokavstu, tiskane v slovenskem prostoru. V nobenem izmed teh virov ni zasledil niti enega prekmurskega romskega priimka.¹²⁰ Jožek Horvat Muc meni, da je določanje števila v taborišča deportiranih prekmurskih Romov otežkočeno, ker so bili prekmurski Romi med vojno pogosto obravnavani in v evidence vpisani kot madžarski Romi zaradi svoje preteklosti pod madžarsko oblastjo. Iskanje prekmurskih Romov na seznamih deportirancev in taboriščnikov je po njegovem otežkočeno tudi zato, ker ima velik del tradicionalno naseljenih Romov na Madžarskem in v Avstriji iste priimke kot prekmurski. Ti priimki so na primer Horvat, Šarkezi, Baranja. Prekmurski Romi, tako Jožek Horvat Muc, so bili zagotovo deportirani vsaj v Dachau, Mauthausen in Jasenovac.¹²¹ Po pripovedovanju prekmurskih romskih aktivistov je bilo veliko Romov rekrutiranih v madžarsko vojsko, med drugimi je bil rekrutiran tudi oče Jožka Horvata Muca.¹²²

Na pokopališču v naselju Turnišče, ležečem jugovzhodno od Murske Sobotice, so madžarske enote 27. februarja 1945 ustrelile vsaj šest romskih talcev, ki so jih evidentirali na Inštitutu za novejšo zgodovino v okviru projekta *Smrtne žrtve*. Dva izmed njih sta bila civilista, trije pa dezertirji iz delovnega bataljona madžarske vojske. V Turnišču je danes postavljen spomenik Adolfu in Jožefu Baranji, ustreljenima talcema »romskega porekla«.¹²³ O tem dogodku mi je pripovedovala tudi Monika Sandreli: »*Ta Kovač Marko in te iz Turnišča, iz Dančin, te so Madžari pobili. Tudi mojga dedeka. Zanimivo – in za Štefana Kovača, Marka in za te talce romske je eno uro pozneje prišel ukaz, da se jih pomilosti. So jih pa prej pobili.*«¹²⁴

¹²⁰ Franc Kuzmič, *Holokavst in prekmurski Romi*, v: Nuša Lešnik in Marjan Toš (ur.), *Slovenski Judje : Zgodovina in holokavst II*. Maribor : Center judovske kulturne dediščine Sinagoga, 2013, str. 74 in 76, 77.

¹²¹ Jožek Horvat Muc v pogovoru z avtorico. Pogovor sneman v prostorih ROMIC-a v Murski Soboti, dne 5. 8. 2014.

¹²² Jožek Horvat Muc v pogovoru z avtorico. Pogovor sneman v prostorih ROMIC-a v Murski Soboti, dne 5. 8. 2014.

¹²³ Adolf Baranja (11. 2. 1901 – 27. 2. 1945) in Jožef Baranja (4. 8. 1924 – 27. 2. 1945). Povzeto po Marjan Toš, *Genocid nad Romi – pozabljeni holokavst*, str. 42, 43.

¹²⁴ Monika Sandreli v pogovoru z avtorico. Pogovor sneman v prostorih ROMIC-a v Murski Soboti, dne 5. 8. 2014.

Tabela: Romi, ki so jih madžarske enote ubile 27. februarja 1945 v Turnišču.¹²⁵

Ime, priimek	Čas, kraj rojstva	Naslov	Čas, kraj smrti	Vojaška enota
Adolf Baranja	11. 2. 1901, Ormož	Ormož	27. 2. 1945, Turnišče	civilist
Jožef Baranja	4. 8. 1924, Melinci	Černelavci	27. 2. 1945, Turnišče	Delovni bataljon, dezerter
Franc Horvat	1920, Selo	/	27. 2. 1945, Turnišče	civilist
Franc Horvat	1919, Pribislavec	Turnišče	27. 2. 1945, Turnišče	/
Geza Horvat	1910, Selo	/	27. 2. 1945, Turnišče	Delovni bataljon, dezerter
Mihael Horvat	23. 12. 1910, Gomilica	Gomilica	27. 2. 1945, Turnišče	Delovni bataljon, dezerter

¹²⁵ Podatki povzeti po Tominšek Čehulić, Tadeja, Šorn, Mojca, Rendla, Marta, Dobaja, Dunja, Smrtne žrtve med prebivalstvom na območju Republike Slovenije med drugo svetovno vojno in neposredno po njej. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 1997.

5. STIKI ROMOV IN SINTOV Z NEMŠKIMI OKUPATORSKIMI OBLASTMI

5.1 Odnos nemškega nacionalsocialističnega režima do Romov in Sintov

Raziskovalci Romov so že v 19. stoletju oblikovali etnične in socialne diskvalifikacije, na podlagi katerih so Rome označili za nezaželen del družbe. V tridesetih letih 20. stoletja je nemški evgenik in kriminalistični biolog Robert Ritter tem diskvalifikacijam dodal nov zorni kot - dodal je mnenje o biološki komponenti ciganske rase. Ritter je svojo rasno argumentacijo gradil na prepričanju o socialni nesprejemljivosti »Ciganov«, ki je bila po njegovem mnenju posledica biološkega dedovanja in »mešanja krvi«. Z »mešanjem krvi« naj bi se gen za izkoreninjenost, nesedentarnost prenašal v kri prej sedentarnih Germanov. Zaradi biološkega dedovanja nezaželenih lastnosti naj bi bili »mešanci« bolj deviantni kot »čistokrvni Cigani«. »Mešanci« naj bi bili bolj asocialni in bolj nagnjeni h kriminalu, saj naj bi v svoj genski zapis dobili še Germanom pripisano zvitost in podjetno hrabrost. Ritter je verjel, da je ob mešanju sedentarne in nesedentarne krvi nevarnost kontaminacije genskega zapisa z nezaželenimi romskimi značilnostmi tako velika, da naj bi bil en sam »mešan« par dovolj za »omadeževanost krvi« mnogih prihodnjih generacij. Križancem ras naj bi manjkale vse pozitivne značilnosti »pravega Cigana«, imeli pa naj bi vse poteze, ki so vredne prezira. Koncept asocialnosti – izraz so nadomestili z nemškim izrazom *Gemeinschaftsfremden* (dobesedno: skupnosti tuji) – je bil v dvajsetih letih neka vrsta moralnega kriterija. V zgodnjih štiridesetih letih 20. stoletja so z etiketo *Gemeinschaftsfremden* označevali različne posameznike, ki jih je nacistična oblast imela za nezaželene – npr. Rome in Jude, osebe, ki so bile nagnjene h kakšni obliki kaznivega vedenja, psihopate in zasvojenca, tiste, ki so povzročali težave, in tiste, katerih prirojene lastnosti naj bi preprečevale možnost izboljšanja. Ena glavnih lastnosti ljudi, označenih kot *Gemeinschaftsfremden*, naj bi bila, tako Ritter, da so dedno obremenjeni kriminalci, nestanovitni in nagnjeni k nemirnosti. Potrebo po raziskovanju te kategorije ljudi je videl zlasti v vojnem času, ker mora biti družba takrat zavarovana pred nevarnimi značaji in *Gemeinschaftsfremden*. Ritter je bil prepričan, da je nagnjenost h kriminalu možno prepoznati le z genealoškim analiziranjem podedovanja kriminalnih lastnosti, torej da lahko na podlagi genealogij različnih družin dokaže dedno nagnjenost oseb

h kriminalnosti. Ritterjevo genealoško raziskovanje je med drugim razkrilo, da je 90% ljudi, ki padejo v kategorijo »Ciganov«, deloma neromskega porekla. V praksi je policija v času nacističnega režima ljudi kategorizirala na podlagi zunanjega videza, načina življenja, jezika, imena in poklica. Heinrich Himmler je z dekretom z dne 8. decembra 1938 vpeljal obvezno rasno diagnosticiranje vseh »Ciganov«. To rasno diagnozo so postavili na Ritterjevem inštitutu, in sicer na podlagi genealoških podatkov in socialnega vrednotenja družinske zgodovine posameznih oseb. Z diagnozo so seznanili tako policijo kot tudi diagnosticirane osebe, ki so se lahko nad rezultati diagnoze pritožile, če so jo lahko z genealoškimi dokumenti izpodbile. Rasna diagnoza je bila podlaga za deportacije »Ciganov« in njim podobnih skupin v Auschwitz. Dokumenti o Ritterjevih rasnih diagnozah so bili po vojni večinoma izgubljeni. Ritter je zapisal, da je zbral vsaj 10.000 rasnih diagnoz. Iz izbranih kopij je razvidno, da je bilo 8. julija 1941 popisanih 2.322 oseb, ki so bile opredeljene kot »Cigani z mešano krvjo«. Do januarja 1945 so naredili 24.411 diagnoz.¹²⁶

Ameriška zgodovinarica Lucy S. Dawidowicz¹²⁷ zagovarja mnenje, da v primeru Romov nacionalsocialistični režim ni imel jasno izoblikovane rasne politike, saj da jih je Hitler v konstruiranju rasnih kategorizacij izpustil. Nemška nacistična oblast je, tako Dawidowicz, »Cigane« primarno doživljala kot antisocialni element, sestojč iz tatov in klatežev, in ne kot tujo, inferiorno rasno skupino. Ko je nacionalsocialistična država začela inkorporirati rasne ideje v državno upravo, je ministrstvo za notranje zadeve ukazalo izvesti raziskavo, ali so »Cigani« rasno primerni za izobraževanje. Raziskava jih je proglasila za rasno neprimerne. Šele avgusta 1941 je nemška birokracija začela s sistematičnim poskusom klasificiranja »Ciganov« v rasnem smislu. Takrat je nacistični režim vzpostavil dve osnovni kategoriji, ki sta razlikovali med avtohtonimi in neavtohtonimi »ciganskimi plemeni«. Za avtohtono je veljala skupina, ki se je naselila na območju Nemčije že v 15. stoletju in je zato imela nemško državljanstvo. Poleg te osnovne delitve je nacistični režim začel razlikovati tudi med »čistimi/čistokrvnimi Cigani« in »Cigani mešane krvi«, ki so bili rojeni v mešanih zvezah med »Cigani« in Nemci. Ta klasifikacija je sledila vzorcu, ki so ga oblikovali že Nürnberški

¹²⁶ Povzeto po Alenka Janko Spreizer, Vsebine vednosti o Romih in njihova transmisija, v: *Monitor ZSA*, str. 361-363.

¹²⁷ Lucy Schildkret Dawidowicz (16.06. 191, New York – 05.12. 1990, New York), ameriška zgodovinarica judovskega porekla in pristašinja sionizma, je pisala predvsem o sodobni judovski zgodovini, še zlasti o zgodovini holokavsta. Sodi med zgodovinarje, ki ne priznavajo obstoja holokavsta nad romsko skupnostjo. V svojih delih je zagovarjala mnenje, da je nacionalsocialistični režim med drugo svetovno vojno »Cigane« preganjal zaradi njihove domnevne »antisocialnosti« in ne na podlagi prepričanja o njihovi »rasni inferiornosti«.

zakoni, razglašeni leta 1935. Ko so v letu 1941 začeli oblikovati rasno politiko v zvezi z romskimi skupinami, vodilni nacistični politiki niso dosegli konsenza o prihodnjem ravnanju s »Cigani«. Pozno leta 1943 so nemške okupacijske sile v Vzhodni Evropi s Himmlerjevo odobritvijo odločile, da bodo sedentarne »Cigane« obravnavale kot državljane okupiranih držav, nomadske »Cigane« pa da je potrebno obravnavati z enakimi sredstvi kot Jude, torej jih fizično odstraniti/pobiti. Ta distinkcija med dvema vrstama »Ciganov« po mnenju Lucy S. Dawidowicz ni slonela na prepričanju, da so »Cigani« kot celota posebna rasna skupina. Z razlikovanjem med »čistokrvnimi« in »mešanimi« člani romske skupnosti se je, tako Dawidowicz, v vodilnih nacionalsocialističnih krogih še bolj okrepilo prepričanje, da so nomadski »Cigani mešane krvi« antisocialni in kot taki nezaželen del družbe. SS enote, ki so »čistile« okupirano ozemlje »nevarnih elementov«, so umorile mnogo Romov z utemeljitvijo, da so nezanesljivi, nezaposljivi in nagnjeni h kriminalu. Šele v zadnjem letu vojne, tako Dawidowicz, so nacistični ideologi začeli »Cigane« dojemati ne zgolj kot nezaželeno družbeno skupino, ampak tudi kot nezaželen rasni element.¹²⁸

Podobno stališče zagovarja tudi izraelski zgodovinar Gilad Margalit,¹²⁹ češ da kljub grozotam, ki jih je nacistični režim izvršil nad »Cigani«, odnos nacionalsocialističnih ideologov do njih ni primerljiv z vlogo, ki jo je v nacistični režimski propagandi odigral antisemitizem. To Margalit utemeljuje s trditvijo, da Adolf Hitler v svojih javnih govorih ni nikoli omenjal »Ciganov«. Judje so, tako Margalit, veljali za političnega sovražnika Nemčije, medtem ko so bili v režimski propagandi »Cigani« predstavljeni pretežno kot »socialna nadloga«.¹³⁰ Margalit izpostavlja tudi rasistično-romantično predstavo o »čistokrvnih« nemških Sintih, ki so jo gojili v delu nacističnega vrha. Kljub splošni tendenci po eliminiranju »Ciganov« je namreč del nacističnega vodstva verjel, da so »čistokrvni« nemški Sinti skupina, ki ohranja starodavno kulturo iz indo-germanske preteklosti, in so jih bili zato pripravljene vključiti v novi nacionalsocialistični družbeni red. To prepričanje je širil *Ahnenerbe Institut*, podrejen SS, in je vsaj delno vplivalo na nacistično *Zigeunerpolitik* v letih 1942-43.¹³¹ Margalit torej trdi, da je bil del nemških »čistokrvnih Ciganov« deležen preferenčne, milejše obravnave.

¹²⁸ Povzeto po Lucy S. Dawidowicz, *The Holocaust and the Historians*, str. 10, 11.

¹²⁹ Gilad Margalit (1959, Haifa – 23.07.2014, Haifa), izraelski zgodovinar, ki se je posvečal predvsem različnim aspektom povojne Nemčije in njenim spoprijemanjem z nacistično preteklostjo.

¹³⁰ Gilad Margalit, *The Image of the Gypsy in German Christendom*, v *Patterns of Prejudice*, vol. 33, št. 2, 1999, str. 81.

¹³¹ Gilad Margalit, *The Image of the Gypsy in German Christendom*, v *Patterns of Prejudice*, vol. 33, št. 2, 1999, str. 83.

Donald Kenrick zavrača prepričanje, da je bil genocid nad Judi unikaten pojav. Kenrick poudarja, da je bil Himmlerjev načrt, da se nekaj »čistih Ciganov« ohrani pri življenju kot eksponate v živem muzeju, opuščen, in torej nobena skupina »Ciganov« ni bila deležna posebne, popustljivejše obravnave. Zagovorniki teorije, da so bili Romi deležni preferenčne obravnave pod Hitlerjevim režimom, pozabljajo, tako Kenrick, da je bilo ravnanje s »Cigani mešane krvi« mnogo strožje kot z Judi »mešane krvi«, saj sta že dva praprastara starša »ciganske krvi« zadostovala za deportacijo v taborišče. Poleg tega je Himmler decembra 1938 v svojem dekretu o boju proti »ciganski kugi« izrecno napisal, da je najbolj primerna metoda za rešitev »ciganskega problema« obravnava tega problema z rasnega vidika.¹³²

5.2 Nemške internacije Romov s slovenskega ozemlja v zapore, zbirna taborišča in koncentracijska taborišča

Podatki o številu romskih medvojnih internirancev in deportirancev so pomanjkljivi, saj so okupacijske oblasti tovrstno evidenco vodile z različno stopnjo natančnosti in doslednosti. Na podlagi virov, ki jih hrani Arhiv Republike Slovenije, ter na podlagi že opravljenih raziskav s področja internacij slovenskega prebivalstva je moč slediti usodi nekaterih posameznikov. Predstavljene poti romskih posameznikov skozi institucije okupatorjeve represije naj služijo zgolj kot oris obstoječih represalij, ki so med vojno obravnavale slovensko romsko prebivalstvo. Pretežni del gradiva, ki ga uporabljam za prikaz obravnavanja Romov s strani okupatorskih organov, se nanaša na Rome s področja Ljubljanske pokrajine ter na gorenjske Sinte, saj prekmurski Romi v njem niso omenjeni.

Kot že omenjeno v poglavju o romskih stikih z italijanskim okupatorjem, so nemške okupacijske sile po italijanski okupaciji prevzele vodenje sodnih zaporov v Ljubljani. Tudi nemške oblasti so v sodnih zaporih pridržale zelo malo Romov/Sintov in jim praviloma dosodile mile kazni. V seznamih zapornikov za časa nemške okupacije sem našla štiri aretirane in pridržane osebe z oznako »*Zigeuner*«. Sodeč po priimkih in podatkih o kraju rojstva ali bivališča aretirancev, gre za gorenjske Sintin in ne za Rome s področja Ljubljanske pokrajine. Anton Huber iz Petrovč v bližini Celja, rojen 26. januarja 1914, po poklicu brusač, je v sodne zapore prišel 12. avgusta 1944 zaradi poljske tatvine krompirja in bil kaznovan z dvajsetimi dnevi zapora. Julij Rajhard iz Vojnika, rojen 13. februarja 1929, po poklicu

¹³² Donald Kenrick, *The Image of the Gypsy in German Christendom: A Commentary*, v *Patterns of Prejudice*, vol. 33, št. 2, 1999, str. 84, 85.

godbenik, je v sodne zapore prišel 27. marca 1944. Vzrok aretacije in kazni nista zabeležena. Ivan Raihard iz Vrbovskega, rojen 1. junija 1927, po poklicu čevljarški vajenec, je v zapore prišel 12. avgusta 1944 zaradi tatvine krompirja in bil obsojen na 15 dni zapor. Katarina Rajhard iz Štepanje vasi, stara okoli 42 let, je v zapore prišla 5. maja 1945 zaradi tatvine kokoši.¹³³

8. marca 1944 so bili v Novem mestu aretirani štirje dolenski Romi, ki so bili najprej pripeljani v sodne zapore v Ljubljani in nato še istega dne transportirani v policijske zapore Begunje. Vsi štirje – Janez (Johann/Josef) Brajdič, rojen 1912, Martin Brajdič, rojen 1905, Jožef (Johann/Josef) Brajdič, rojen 1919, in Martin Hudorovac, rojen 1905 – so bili 2. aprila 1944, torej manj kot mesec dni po aretaciji, premeščeni iz Begunj v Mauthausen in tam internirani v podružnično taborišče Gusen. Internacijo je preživel le najmlajši med njimi, torej Jožef (Johann/Josef) Brajdič, rojen 1919, ki je dočakal ameriško izvidniško skupino, ki je 5. maja 1945 zavzela in osvobodila Gusen. Ostali trije so v času internacije umrli. 28. junija 1944 je bil iz policijskih zaporov Begunje v Mauthausen pripeljan še en dolenski Rom, Albin Hudorovac, ki so ga Nemci aretirali zaradi njegovega sodelovanja v partizanskem gibanju. Decembra 1944 je bil iz Mauthausna premeščen v Auschwitz.¹³⁴ Podatka o tem, ali je preživel internacijo, nisem našla.

*Tabela: Pet dolenskih Romov, interniranih v Mauthausen marca in junija 1944.*¹³⁵

<i>Ime, priimek</i>	<i>Čas, kraj rojstva</i>	<i>Poklic, oznaka</i>	<i>Čas, kraj aretacije</i>	<i>Taboriščna pot po aretaciji</i>	<i>Čas, kraj smrti</i>
Janez Brajdič	Januar 1912, Gotna vas	Kmečki delavec, Rom	8. 3. 1944, Novo mesto	2. 4. 1944 premeščen iz Begunj v Mauthausen.	26. 4. 1945, Gusen.
Jožef Brajdič	1919, Gotna vas	Kmečki delavec, Rom	8. 3. 1944, Novo mesto	2. 4. 1944 premeščen iz Begunj v Mauthausen. Do 5. 5. 1945 ostane v Gusnu.	Preživel internacijo.

¹³³ SI AS 1753, Zbirka gradiva o sodnih zaporih v Ljubljani, Osebna zbirka Janka Spreitzerja, 1939-1946, t.e. 2: Seznami zapornikov.

¹³⁴ SI AS 1753, Zbirka gradiva o sodnih zaporih v Ljubljani, Osebna zbirka Janka Spreitzerja, 1939-1946, t.e.3: Transportni sezname jetnikov, odpeljanih iz Ljubljane v Begunje; in France Filipič, Slovenci v Mauthausnu. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1998, str. 389, 390, 411.

¹³⁵ Povzeto po France Filipič, Slovenci v Mauthausnu. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1998, str. 389, 390, 411.

Martin Brajdič	1907, Gotna vas	Kmečki delavec, Rom	8. 3. 1944, Novo mesto	2. 4. 1944 premeščen iz Begunj v Mauthausen.	22. 10. 1944, Gusen.
Martin Hudorovec	1905	Kmečki delavec, Rom	8. 3. 1944, Ljubljana	2. 4. 1944 premeščen iz Begunj v Mauthausen.	16. 11. 1944, Gusen.
Albin Hudorovac	1923, Šmihel pri N. mestu	Delavec, ujet partizan	5. 6. 1944	28. 6. 1944 premeščen iz Begunj v Mauthausen. 1. 12. 1944 premeščen v Auschwitz.	/

V Auschwitz so najprej internirali Rome iz Nemčije, kasneje pa so tja internirali tudi Rome iz zasedenih območij Evrope. V taborišču Birkenau so celotne družine Romov namestili v poseben odsek, imenovan »cigansko taborišče«. Pod oznako »Z« - Zigeuner je bilo v Birkenau vpisanih 10.094 moških ter 10.849 žensk in otrok. Prvi transport Romov je bil v Auschwitz pripeljan 26. februarja 1943.¹³⁶ 2. decembra 1943 je v Auschwitz prišel prvi znan transport Romov iz Slovenije, ki je obsegal **sedeminsedemdeset** oseb iz okolice Novega mesta, od tega trideset moških in dečkov ter sedeminštirideset žensk in deklic. Ni znano, da bi kdo izmed njih preživel internacijo.¹³⁷ Imenski seznam Romov, interniranih v Auschwitz s slovenskega ozemlja, je objavljen v publikaciji *Romi v gibanju*.¹³⁸

Med gradivom Informacijskega oddelka,¹³⁹ podrejenega šefu nemške pokrajinske uprave v

¹³⁶Kovač-Zupančič, Marija, Ksela-Jasna, Linka, Auschwitz - Birkenau (Oswiecim - Brzezinka) : KL, koncentracijsko taborišče : zbornik. Maribor: Obzorja, 1982, str. 31, 32.

¹³⁷ Marija Kovač-Zupančič, Linka Ksela-Jasna, Auschwitz - Birkenau (Oswiecim - Brzezinka) : KL, koncentracijsko taborišče : zbornik. Maribor: Obzorja, 1982, str. 53 in 564-566. V zborniku je vseh sedeminsedemdeset internirancev navedenih z imenom in priimkom ter podatki o starosti in naslovu.

¹³⁸ Toš, Marjan, Genocid nad Romi – pozabljeni holokavst, str. 46, 47.

¹³⁹ Informativni urad je bil ustanovljen 8. 10. 1943 kot osrednji urad za obveščevalno in protikomunistično propagandno delo v Ljubljanski pokrajini. Delil se je na 6 oddelkov in pisarno. 27. 11. 1943 se je Propagandni oddelek tega urada odcepil in postal Propagandni odsek pokrajinske uprave, neposredno podrejen Šefu pokrajinske uprave. Informativni urad pa je bil vključen v Sekretariat pokrajinske uprave. 30. 5. 1944 je Propagandni odsek prerastel v Propagandni oddelek pokrajinske uprave, ta pa se je 19. 7. 1944 preimenoval v Informacijski oddelek ali 10. oddelek pokrajinske uprave. Delil se je na odseke za propagando, tisk, kulturo, radio, film. V okviru Informativnega urada je delovala tudi Tajna obveščevalna služba TOS. Ta je z obveščevalnimi trojkami vohunila med prebivalstvom in zbirala informacije o komunistih, članih OF in partizanih. Tiskali so informativni bilten Vesti.

Ljubljani, sta bila med predlaganimi civilisti za aretacijo in odvedbo v Nemčijo navedena dva »Cigana« iz občine Šmihel-Stopiče, in sicer Martin Brajdič iz Vavte vasi, rojen 1907, in Martin Hudorovac, rojen 1905 v Ločni in stanujoč v Prečni.¹⁴⁰ Nemške enote so ju aretirale, a mi kraj in čas aretacije ter lokacija njune internacije niso znani.¹⁴¹

V Begunjah so 23. aprila 1941 nemške okupacijske oblasti prevzele predvojno državno žensko kaznilnico, ki so jo oskrbovale usmiljene sestre Sv. Vincencija Pavelskega. Nemški okupator je tu sprva uredil zbirno taborišče za gorenjske izgnance, nato pa ga preoblikoval v zapore nemške varnostne policije in varnostne službe na Gorenjskem – *Polizeigefängnis Vigaun*. Že od začetka delovanja begunjskih zaporov so za vsakega zapornika izpolnili napotnico (*Einlieferungsschein*), kar je z dopisom z dne 30. maja 1941 zahteval KdS od komandanta žandarmerije pri šefu civilne uprave za zasedena ozemlja južne Koroške in Kranjske (*Chef der Zivilverwaltung für die besetzten Gebiete Südkarntens und Krains*).¹⁴²

V obdobju od 20. maja 1941, ko so v begunjske zaporniške knjige vpisali prve zapornike, do 4. maja 1945 se je skozi begunjski zapor zvrstilo 12.134 zapornikov. V zapornih knjigah zaporov v Begunjah, ki jih hrani Gorenjski muzej v Kranju, je po podatkih, ki mi jih je posredoval Jože Dežman, evidentiranih **112** oseb z oznako "Cigan". Za primerjavo, Stane Šinkovec v svoji monografiji *Begunje: nemška okupacija 1941-1945* navede podatek, da so bile v Begunjah zaprte **104** osebe z oznako "Rom" ali "Cigan".¹⁴³ Rinaldo Diricchari trdi celo, da knjige zapornikov v Begunjah pričajo, da je bilo v policijskih zaporih v Begunjah pobitih preko **250** članov sintske družine Seger, kar se zdi pretirano.¹⁴⁴ Vsekakor pa je res, da je bil velik del gorenjske sintske populacije zelo kmalu po začetku nemške okupacije aretiran in zaprt v policijskih zaporih v Begunjah. Seveda pa v Begunjah niso bili zaprti zgolj Sinti, temveč – v precej manjšem številu – tudi nekateri Romi iz Ljubljanske pokrajine. V Begunje je bilo namreč poslanih (vsaj) pet Romov s priimki Brajdič in Hudorovac, aretiranih na

¹⁴⁰ SI AS 1912 Šef pokrajinske uprave, Informativni urad: Predlogi za aretacijo oseb in odvedbo v Nemčijo, t.e. 1 (fasc. 105/II), p.e.2, št. 56894.

¹⁴¹ SI AS 1912 Šef pokrajinske uprave, Informativni urad: Seznam ljudi, ki so jih zajeli Nemci (nov. 1943?), t.e.1 (fasc. 105/II), p.e.2, št. 56727.

¹⁴² Šinkovec, Stane, *Nemška okupacija 1941-1945*, str. 85

¹⁴³ Šinkovec, Stane, *Begunje : Nemška okupacija 1941-1945*, str. 130.

¹⁴⁴ Številu 250 je pretirano. Stane Šinkovec v imenskem seznamu begunjskih zapornikov navede 29 oseb s priimkom Seger. Morda gre za tiskarsko napako. Povzeto po: Šinkovec, Stane, *Begunje : Nemška okupacija 1941-1945*, str. 425 in Rinaldo Diricchari Muzga, *Kraintike Sinti estraiharia*. Ljubljana: Zveza romskih skupnosti Umbrella-Dežnik in Anglunipe-RIC, 2011, str. 94.

območju Ljubljanske pokrajine.¹⁴⁵

Nemške okupacijske oblasti so že v prvih mesecih okupacije internirale v Begunje večje skupine Sintov. Stane Šinkovec pojasnjuje, da so “Cigane” začeli zapirati na podlagi okrožnice, ki jo je 15. maja 1941 vsem žandarmerijskim postajam poslal poveljnik žandarmerije pri šefu civilne uprave za zasedena ozemlja južne Koroške in Kranjske. V okrožnici je ukazal, da naj se vse “Cigane” takoj aretira in pošlje v škofove zavode v Šentvidu. Seznam aretiranih je ukazal poslati IV. oddelku pri KdS.¹⁴⁶

Gorenjski Sinti so bili tako med povsem prvimi osebami, privedenimi v begunjske zapore. 20. maja 1941 – torej na dan, ko so bili v begunjske zaporniške knjige vpisani prvi zaporniki – je Kripo Jesenice aretiral in privedel v Begunje skupino desetih “Ciganov” s priimkom Rajhart, ki so bili vsi mlajši od 20 let. Naslednjega dne, 21. maja 1941, je žandarmerija Kranjska Gora v Begunje privedla štiri “Cigane” s priimkom Rajhart oziroma Reichard. Istega dne je v Begunje prispela skupina osemintridesetih “Ciganov”, ki jih je aretirala žandarmerija Jesenice. Tudi ta skupina je v celoti nosila priimek Rajhard oziroma Reichard. Tri dni kasneje, 24. maja 1941, je žandarmerija Črna v Begunje privedla Sinta in Sintinjo s priimkom Mueller ter devet Sintov in Sintinj s priimkom Roi. 3. junija 1941 je Kripo Celovec pripeljal skupino triintridesetih “Ciganov”, in sicer dve osebi s priimkom Jungvirt, eno osebo s priimkom Roj in trideset oseb s priimkom Seger. Približno teden dni kasneje, 16. junija 1941, je Kripo Celovec aretiral še štiri sintske otroke s priimkom Taubman. Žandarmerija Breznica je 26. junija 1941 aretirala in v Begunje privedla štiri sintske osebe s priimkom Žagar in eno s priimkom Petan. Vse naštete Sinte so iz Begunj transportirali v taborišče Št. Vid nad Ljubljano. Transport je bil izveden v štirih dnevih, od 6. do 9. julija 1941.¹⁴⁷

Večina aretiranih članov sintskih družin Reichard, Taubmann, Rhoi in Müller je v zaporih v Begunjah čakalo na eventualno deportacijo v koncentracijska taborišča Dachau, Auschwitz, Mauthausen, Jasenovac in Campobasso.¹⁴⁸

¹⁴⁵ Podatki povzeti po: Zaporne knjige policijskih zaporov v Begunjah. Original hrani Gorenjski muzej v Kranju. Sezname romskih in sintskih zapornikov je avtorici posredoval Jože Dežman.

¹⁴⁶ Šinkovec, Stane, Nemška okupacija 1941-1945, str. 85, 86.

¹⁴⁷ Podatki povzeti po: Zaporne knjige policijskih zaporov v Begunjah. Original hrani Gorenjski muzej v Kranju. Sezname romskih in sintskih zapornikov je avtorici posredoval Jože Dežman.

¹⁴⁸ Rinaldo Diricchardi Muzga, Kraintike Sinti estraiharia. Ljubljana: Zveza romskih skupnosti Umbrella-Dežnik in Anglunipe-RIC, 2011, str. 94.

5.3 Članstvo Romov v Slovenskem domobranstvu

Raziskovanje rekrutiranja in sprejemanja Romov v formacije Slovenskega domobranstva je pokazalo, da odnos nemških oblasti ter slovenskih kolaborantov do Romov ni bil enoznačen. Četudi so nemške okupacijske oblasti temeljito, sistematično in množično aretirale in deportirale gorenjske Sinte (ki so jih seveda dojemale kot »Cigane«), so na območju nekdanje Ljubljanske pokrajine ob formiranju enot Slovenskega domobranstva dopustile, da so bile rekrutirane osebe, v pristopnih seznamih Slovenskega domobranstva izrecno označene kot »Zigeuner/Cigan«. Tovrstna diskrepanca je težko razumljiva, še posebej zato, ker so nemške okupacijske oblasti izvedle internacije tudi med Romi v Ljubljanski pokrajini. Avtorici ni uspelo ugotoviti, na podlagi katerih kriterijev so bili določeni »Cigani« internirani in obsojeni na smrt, določeni pa sprejeti kot borci, primerni za vojaško organizacijo, neposredno podrejeno nemškim oblastem. So morda v domobranstvo rekrutirali vse zdrave romske moške (v zahtevani starosti med 18. in 35. letom), ostale, neprimerne za fizične napore boja, pa internirali v taborišča?

Iskanja romskih članov domobranskih enot sem se lotila prek iskanja romskih priimkov v elektronski bazi *Mikrofilmi oseb s statusom DMB (domobranec)*. V iskalnik sem vpisovala priimke, ki na podlagi predvojnih popisov prebivalstva veljajo za »tipično romske«, in sicer Brajdič, Hudorovac/Hudorovič/Hudorovec, Horvat, Rajhard/Reichart, Müller, Roi/Roj, Jungvirt, Seger, Taubman, Žagar, Petan, Mesner, Preščak, Šajnovič, Kari, Rataj, Kovačič, Levakovič, Goman, Šarkezi. Iskala sem torej tudi priimke, ki se pojavljajo med gorenjskimi Sinti in prekmurskimi Romi, četudi nisem pričakovala, da se je kdo izmed njih pridružil Slovenskemu domobranstvu. Pričakovanja so se izpolnila – v iskalniku sem našla le priimka, značilna za dolenske Rome, in sicer osem domobrancev s priimkom Brajdič in šest s priimkom Hudorovac. Ostali priimki se niso pojavljali. Elektronska baza je vsebovala nekaj osnovnih osebnih podatkov o njih, na primer čas in kraj rojstva, bivališče, imena staršev, narodnost in poklic, vendar so bile te kategorije v veliko primerih neizpolnjene. Ob vsakem posamezniku so navedene tudi številke vseh dokumentov iz domobranskega gradiva, v katerih so pojavi njegovo ime. Le devet od petnajst najdenih oseb z romskim priimkom je bilo v dokumentih izrecno navedenih kot »cigan«, zato sem pri analizi upoštevala zgolj teh devet. Način njihove včlanitve v Slovensko domobranstvo se zelo razlikuje od posameznika do posameznika, do velikih razlik je prišlo tudi v načinu njihovega udejstvovanja v domobranskih enotah.

Matija Brajdič iz občine Šmihel-Stopiče, čigar rojstni podatki v dokumentih niso zabeleženi,

se je 29. marca 1944 v starosti 26 let kot partizanski dezertjer javil k Slovenskemu domobranstvu nekje na območju obveščevalnega centra Grosuplje.¹⁴⁹ Tri dni kasneje, 1. aprila 1944, so ga skupaj z ostalimi prisilno mobiliziranimi partizanskimi dezertjerji odpeljali Nemci neznanokam.¹⁵⁰

Martin Brajdič, rojen leta 1923, je deloval v 2. šolski četi Slovenskega domobranstva (kasneje se je četa preimenovala v 26. četo). Podatka o času ali načinu njegovega vstopa v domobranstvo nisem našla. Član Slovenskega domobranstva (v nadaljevanju SD) je bil relativno kratek čas, saj je bil 12. januarja 1944 z naredbo Organizacijskega štaba Slovenskega domobranstva po predlogu in mnenju zdravniške nadpregledne komisije razglašen za nesposobnega za vojaško službo vsled bolezni. Skupaj z ostalimi domobranci, proglašeni za stalno nesposobne, je bil iz SD odpuščen brez pravice do odškodnine.¹⁵¹

Podobno pot kot Martin Brajdič je doživel tudi Martin Hudorovac, rojen leta 1905, iz Šmihela pri Novem mestu. Istega dne, torej 12. januarja 1944, je bil po pregledu in mnenju zdravniške nadpregledne komisije tudi on proglašen za »neborca«. Iz 5. šolske čete, v kateri je deloval dotedaj, je bil premeščen v delovni vod 1. bojne skupine in je torej za razliko od Martina Brajdiča ostal član SD.¹⁵²

Anton Hudorovac, ki je bil rojen leta 1923 in je bival v ljubljanski Cukrarni, je bil v vrste Slovenskega domobranstva evidentiran pod zaporedno številko 11497. Iz dokumentov ni razvidno, ali je bil v SD mobiliziran ali se je prijavil samoiniciativno. Član je postal hkrati z Andrejem Hudorovcem.¹⁵³ Natančen datum njunega vstopa v SD v dokumentih ni zabeležen, gotovo pa je bil pred aprilom 1944, saj je aprila 1944 že naveden na izplačilnem seznamu 113. čete. V mesecu aprilu je prejel dvakrat po 125 lir vojne doklade.¹⁵⁴ Anton Hudorovac je bil iz 113. čete enkrat v obdobju med aprilom 1944 in januarjem 1945 premeščen v 3. težko četo, v kateri sta bila hkrati z njim še dva »cigana«, in sicer Milan Hudorovac in Andrej Hudorovac. Iz neznanega razloga so bili vsi trije 15. januarja 1945 z odredbo organizacijskega štaba iz 3.

¹⁴⁹ SI AS 1877, t.e. 7, a.e. 62 (fasc. 24/I), št. 13413.

¹⁵⁰ SI AS 1877, t.e. 7, a.e. 63 (fasc. 24/II), št. 13424.

¹⁵¹ SI AS 1877, t.e. 1, a.e.5 (fasc. 16/II), št. 7182.

¹⁵² SI AS 1877, t.e. 1, a.e. 5 (fasc. 16/II), št. 7183. Mapa: Slovensko domobranstvo, Organizacijski štab, Navadne naredbe za leto 1944.

¹⁵³ SI AS 1877, t.e. 4, a.e. 45 (fasc. 19/III), št. 11431. Mapa Slovensko domobranstvo, Sprejemni oddelek organizacijskega štaba SD, Seznami prijaviteljencev in mobilizirancev SD.

¹⁵⁴ SI AS 1877, t.e.33, a.e.325 (fasc 61/II), št. 31608. Mapa Slovensko domobranstvo, 113. četa (Ljubljana), Plačilni seznam.

težke čete ločeno razporejeni v tri različne čete. Anton je bil prestavljen v 31. četo, Milan v 17. četo in Andrej v 25. četo.¹⁵⁵ Anton je bil do vključno marca 1945 še zagotovo član 31. čete, saj je za mesec marec še prejel izplačilo vojne doklade.¹⁵⁶

Andrej Hudorovac, ki je, kot že omenjeno, vstopil v domobranske vrste istočasno kot Anton Hudorovac, je od vseh najdenih romskih domobrancev v ohranjenih uradnih dokumentih za sabo pustil najbolj razburljivo in odločno sled. Rojen je bil leta 1922 v Metliki, bival pa je v ljubljanski Cukrarni in opravljal poklic kovača.¹⁵⁷ Tako kot Anton Hudorovac je bil tudi Andrej naprej dodeljen 113. četi in bil njen član zagotovo v aprilu 1944, ko je naveden na izplačilnem seznamu 113. čete.¹⁵⁸ 15. januarja 1945 je bil hkrati z Antonom in Milanom Hudorovcem premeščen iz 3. težke čete in bil dodeljen 25. četi.¹⁵⁹ Dva meseca in pol kasneje, 29. marca 1945, je Andrej pobegnil iz 25. čete. Za njim je bila razpisana tiralica, v kateri je bil opisan kot 165cm visok, s črnimi lasmi, črnimi očmi in »ciganskega plemena«.¹⁶⁰ Izkazalo se je, da je pobegnil v Postojno in se samoiniciativno prijavil tamkajšnjemu udarnemu bataljonu z željo, da postane član SNVZ, natančneje član udarnega polka v Ajdovščini. V okolici Postojne je Andrej povzročil nemir z zlorabo svojega vojaškega položaja in izsiljevanjem prebivalcev vasi Hrenovice in Fara. Iz Postojne je tamkajšnji policijski vod 9. aprila 1945 sodnemu odseku SD v Ljubljani poslal dopis, v katerem so natančno opisali Andrejeve prekrške in ga obtožili begstva in izsiljevanja: *»Dne 6. aprila 1945 je prispel iz Ljubljane domobranec na službi v udarnem bataljonu v Velikih Laščah Hudorovac Andrej in se prijavil pri udarnem bataljonu v Postojni. Izjavil je, da je pobegnil iz udarnega bataljona z motivacijo, da se javi pri S.N.V.Z. in da bi rad odšel v udarni polk v Ajdovščino k majorju Debeljaku. Imenovani mesto, da bi odšel v Ajdovščino k polku in se tam prijavil na službo se*

¹⁵⁵ SI AS 1877, t.e. 3, a.e. 30 (fasc. 18/III), št. 10678. Mapa Slovensko domobranstvo, Organizacijski štab, Odredbe 1945 (razporedi, premestitve, sprejemi, odpusti).

¹⁵⁶ SI AS 1877, t.e.29, a.e.253 (fasc 53/I), št. 28325. Mapa Slovensko domobranstvo, 31. četa, Prehrana, materialna oskrba.

¹⁵⁷ SI AS 1877, t.e. 4, a.e. 45 (fasc. 19/III), št. 11431. Mapa Slovensko domobranstvo, Sprejemni oddelek organizacijskega štaba SD, Sezname prijaviteljev in mobilizirancev SD.

¹⁵⁸ SI AS 1877, t.e.33, a.e.325 (fasc 61/II), št. 31607. Mapa Slovensko domobranstvo, 113. četa (Ljubljana), Plačilni sezname.

¹⁵⁹ SI AS 1877, t.e. 3, a.e. 30 (fasc. 18/III), št. 10678. Mapa Slovensko domobranstvo, Organizacijski štab, Odredbe 1945 (razporedi, premestitve, sprejemi, odpusti).

¹⁶⁰ SI AS 1877, t.e. 1, a.e. 3 (fasc. 16/I), št. 7133. Mapa: Slovensko domobranstvo, Organizacijski štab, Zaupne naredbes za leto 1945.

je klatil po Postojni in v njeni okolici. Dne 6. aprila t.l. se je pojavil v vasi Hrenovice, občina ista pri Postojni. Takoj je odšel k posestniku Smrdelj Mariji in zahteval, da mu pokažejo hlev in koliko goveje živine da imajo. Predstavljal se je, da je poslan od nemške komande da popiše živino, katero Nemci nujno rabijo. Smrdelj Marija se je tega ustrašila in prosila Hudorovac Andreja, da naj ne popiše živine ker jo sama nujno potrebuje. Hudorovac ji je odgovoril, da ako mu da dobro jesti in piti in dobro plača pa da ji ne bo popisal živine. Smrdelj Marija mu je takoj dala klobase, suho meso in pa vino, za denar se je pa izgovarjala da ga nima, nakar je Hudorovac odšel naprej. Isto tako je storil pri Vales Jožefu št. 26, Debevc Karolu št. 7, Gorjan Jožefu št. 6 in nazadnje je tudi prišel k županu Čebokli Janezu št. 3 vsi iz vasi Hrenovice pri Postojni. Pri županu Čebokli Janezu je z isto motivacijo zahteval 2000 Lir za kravo, vendar mu pa Čebokli ni izročil zahtevanega denarja ker je bil Hudorovac že močno opit in je župan upal da na ta način pozabil na njegovo kravo. Ko se je Hudorovac napotil iz Čeboklijeve hiše je na vratih srečal nekega Srbeskega dobrovoljca, ki je že v vasi zvedel, da Hudorovac popisuje živino. Ta srbski dobroljc je da bi rešil vaščane pred odgonom živine je pričel popivati z Hudorovac Andrejom, da bi ga popolnoma opijanil in s tem rešil vaščanom živino. Ko je bil Hudorovac že v popolnoma pijanem stanju se je ločil od tega srbskega dobrovoljca in šel po vasi ter med potjo streljal z svojo brzostrelko. V tem trenutku se je pojavila v vasi nemška patrola in ga legitimirala. Ker je imel Hudorovac ispravne listine ga je samo opozorila na dostojno ponašanje in odšla naprej po vasi. Nato se je napotil Hudorovac v sosednjo vas Faro in med potjo zopet streljal na neke ženske, ki so bile na potu proti Št. Mihaelu. Na to drugo streljanje se je nemška patrola vrnila in ga aretirala in priprla. Odvzela mu je tudi njegovo brzostrelko. Za ta dogodek je izvedel tukajšnji policijski vod ki je takoj interveniral, navedenega prevzel in se ga izroča naslovu s prošnjo na nadaljnje postopanje.«¹⁶¹ Domobranska policija iz Postojne je istega dne, 9. aprila 1945, Andreja Hudorovca pripeljala v Ljubljano, kjer ga je prevzel dežurni oficir v Realki.¹⁶²

Milan Hudorovac, delavec, rojen 23. septembra 1920 v Adlešičih pri Črnomlju in bivajoč v Šoli Ledina, je bil med zgodnejšimi člani SD. Na seznam prijavitelcev in mobilizirancev SD je bil namreč vpisan pod zaporedno številko 5234. Pred vstopom v SD je že bil član

¹⁶¹ SI AS 1877, t.e.25, a.e.100 (fasc 32/IV), št. 18725. Mapa Slovensko domobranstvo, Organizacijski štab – Obveščevalni odsek, Podatki o sumljivih in nezanesljivih domobrancih.

¹⁶² SI AS 1877, t.e.25, a.e.100 (fasc 32/IV), št. 18724. Mapa Slovensko domobranstvo, Organizacijski štab – Obveščevalni odsek, Podatki o sumljivih in nezanesljivih domobrancih.

jugoslovanske vojske, kjer je odslužil 18 mesecev pešadije.¹⁶³ Morda je bil bivši interniranec iz Italije, saj so ti bivši interniranci po kapitulaciji Italije bivali v šolah na Viču in na Ledini, domobransko poveljstvo pa je nanje gledalo, tako Boris Mlakar, kot na »zanesljiv rezervoar bodočih domobrancev«.¹⁶⁴ Vsaj od druge tretjine meseca februarja 1944 je bil zagotovo član 62. čete 6. bojne skupine, ki je delovala na območju Kočevja, saj mu je bila za mesec februar izplačana vojna doklada v višini 125 lir za drugo (11. februar) in tretjo (21. februar) tretjino meseca. Prevzem vojne doklade je potrdil z lastnoročnim podpisom.¹⁶⁵ 15. januarja 1945 je bil premeščen iz 3. težke čete hkrati z Andrejem Hudorovcem in Antonom Hudorovcem. Dodeljen je bil 17. četi.¹⁶⁶ Kmalu po tej premestitvi se je očitno poškodoval ali zbolel in bil za krajši čas v 20. četi – v bolnici. 7. februarja 1945 je bil iz bolnice poslan nazaj v 17. četo. Vendar se po izpustu iz bolnice ni javil nazaj v svojo četo, temveč je skupaj s svojo uniformo in orožjem izginil neznanokam. Organizacijski štab SD je 25. marca 1945, torej šele poldrugi mesec po njegovem pobegu, za njim razpisal tiralico. V tiralici je bil opisan kot 175cm visok, s črnimi lasmi in rjavmi očmi.¹⁶⁷ Nenavadno je, da je v času njegovega izginotja podpolkovnik Organizacijskega štaba 23. februarja 1945 odredil, da se ga premesti na službo v 65. četo. Očitno torej vsi organi SD niso bili obveščeni, da je Milan Hudorovac dezertiral. 23. aprila 1945 je bila za Milana izdana napotnica za premestitev iz 65. čete v 4. težko četo po naredbi stotnika Košnika. Iz 65. čete je odšel dan kasneje.¹⁶⁸ Že tri dni po premestitvi je bil Milan Hudorovac predlagan za povišanje v čin kaplarja. Predlog za povišanje v čin kaplarja je poslal poveljnik nadporočnik 62. čete v Kočevju 27. aprila 1944 na Organizacijski štab SD. Milana Hudorovca je za povišanje predlagal zato, ker je v 62. četi primanjkovalo kaplarjev. Svojo odločitev je utemeljil z argumenti, da je domobranec Milan Hudorovac »v bivši jugoslovanski vojski služil 28 mesecev pešadije, je discipliniran in dober vojak, odpravlja

¹⁶³ SI AS 1877, t.e. 4, a.e. 45 (fasc. 19/III), št. 11405. Mapa Slovensko domobranstvo, Sprejemni oddelek organizacijskega štaba SD, Seznami prijavitelcev in mobilizirancev SD.

¹⁶⁴ Boris Mlakar, Slovensko domobranstvo, str. 189.

¹⁶⁵ SI AS 1877, t.e.32, a.e.303 (fasc 59/IV), št. 30911. Mapa Slovensko domobranstvo, 62. četa (Kočevje), 2 seznama opreme, plačilne liste.

¹⁶⁶ SI AS 1877, t.e. 3, a.e. 30 (fasc. 18/III), št. 10678. Mapa Slovensko domobranstvo, Organizacijski štab, Odredbe 1945 (razporedi, premestitve, sprejemi, odpusti).

¹⁶⁷ SI AS 1877, t.e. 1, a.e. 9 (fasc. 16/III), št. 7475. Mapa Slovensko domobranstvo, Organizacijski štab SD, Navadne naredbe za leto 1945.

¹⁶⁸ SI AS 1877, t.e.35, a.e.359 (fasc 64/IV), št. 33111. Mapa Slovensko domobranstvo, 4. težka četa (Št. Vid, občine), Seznam moštva letnik 1927, Izvirniki, objave, napotnice.

službo vestno in popolnoma zasluži, da se poviša v čin kaplarja.«¹⁶⁹

Avgust Hudorovac, delavec, rojen 23. avgusta 1915, stanujoč na Poljanskem nasipu 40,¹⁷⁰ je sprva deloval v 114. četi, ki je bila pristojna za območje Ljubljana-Šiška. Služboval je torej v bližini svoje družine – žene Katarine Hudorovac, s katero sta imela enega otroka. Za vzdrževanje otroka je od Slovenskega domobranstva prejemal družinsko podporo. V mesecu aprilu 1944 je prejel doklado za enega otroka v višini 180 lir ter 450 lir družinske podpore. Poleg teh dodatkov je v aprilu trikrat prejel po 125 lir vojne doklade.¹⁷¹ Junija in julija 1944 je bil član 20. čete – moštva v bolnici.¹⁷²

Tabela: Seznam romskih članov Slovenskega domobranstva.

Ime, priimek	Rojstvo	Bivališče	Poklic	Enota SD	Opombe
Martin Brajdič	16. 5. 1924 Birčna vas	Šmihel Stopiče	cigan	/	Oče Martin, mati Francka Brajdič. »Narodnost ciganska.«
Martin Brajdič	20. 5. 1923 Birčna vas	Šmihel Stopiče	/	2. šolska četa	Odpuščen iz SD zaradi bolezni.
Matija Brajdič	ok. 1918	Šmihel Stopiče	/	/	Partizanski dezertar, vstopi v SD, a ga odpeljejo Nemci.
Anton Hudorovac	1923	Ljubljana Cukrarna	cigan	113. četa, 3. težka četa, 31. četa	/
Martin Hudorovac	1905 Šmihel	Šmihel Stopiče	cigan	5. šolska četa, delovni	/

¹⁶⁹ SI AS 1877, t.e.32, a.e.302 (fasc 59/IV), št. 30901. Mapa Slovensko domobranstvo, 62. četa Kočevje, Podatki o častnikih, podčastnikih in moštvu.

¹⁷⁰ SI AS 1877, t.e.4, a.e.45 (fasc 19/III), št. 11425. Mapa Slovensko domobranstvo, Sprejemni oddelek organizacijskega štaba SD, Sezname prijaviteljev in mobilizirancev SD.

¹⁷¹ SI AS 1877, t.e.33, a.e.327 (fasc 61/III), št. 31638, 31639, 31641, 31642, 31644. Mapa Slovensko domobranstvo, 114. četa (Ljubljana-Šiška), Plačilni sezname.

¹⁷² SI AS 1877, t.e.28, a.e.233 (fasc 51/IV), št. 27752, 27795, 27796. Mapa Slovensko domobranstvo, 20. četa SD Ljubljana, Blagajniško poslovanje (marec-avgust 1944).

				vod 1. bojne skupine	
Andrej Hudorovac	1922 Metlika	Ljubljana Cukrarna	kovač	113. četa, 3. težka četa, 25. četa	29. 3. 1945 pobegnil iz 25. čete v Postojno.
Milan Hudorovac	23. 9. 1920 Adlešiči	Adlešiči / Šola Ledina	delavec	3. težka četa, 17. četa, 20. četa (bolnica), 62. četa, 4. težka četa II bataljona	Nekdanji jugoslovanski vojak, 27. 4. 1944 predlagan za povišanje v čin kaplarja. Dezertiral po 7. 2. 1945 in se vrnil.
Avgust Hudorovac	23. 8. 1915	Poljanski nasip 40	delavec	114. četa (Ljubljana-Šiška), 12. četa, 20. četa (bolnica v Ljubljani)	Poročen, soproga Katarina Hudorovac, imata enega otroka.
Anton Hudorovac 173	1924	/	/	5. težka četa (Novo mesto)	Član SD vsaj do aprila 1945.

¹⁷³ SI AS 1877, t.e.35, a.e.364, (fasc 64/VI) št. 33199. Mapa Slovensko domobranstvo, 5. težka četa (Novo mesto), Blagajniško poslovanje.

6. ROMI NA SLOVENSKEM V PRVIH POVOJNIH LETIH

Po podatkih Vaneka Šiftarja ni bil niti en Rom v Sloveniji obsojen na vojaškem sodišču, sodišču slovenske narodne časti ali civilnem sodišču zaradi sodelovanja z okupatorjem.¹⁷⁴ Če gre verjeti Šiftarju, po vojni Romov niso obtoževali kolaboracije, kljub temu da so jih partizani med vojno tolikšno število usmrtili prav zaradi domnevnega izdajanja informacij italijanskim okupatorskim oblastem. Rinaldo Diricchari Muzga nasprotno meni, da je bilo precej Sintov in Romov usmrčenih tudi v povojnih pobojih in odvženih v skupna, neoznačena grobišča.¹⁷⁵ V okviru projekta *Smrtne žrtve* so na Inštitutu za novejšo zgodovino zbrali podatke o treh Romih, ki so jih po vojni ubile vojaške policijske enote. Vsi trije so bili likvidirani v juniju 1945 na območju Ljubljanske pokrajine. Albin Hudorovac iz Podrebre, rojen leta 1919, je bil član NOV in POS. Ivan Hudorovec iz Kanižarice in Franc Kastigar iz Preske, rojen 18. 12. 1899, sta bila domobranca. Kastigar je kot domobranec deloval v 112. četi in 42. četi, ubit pa je bil v Teharjah.¹⁷⁶

6.1 Rankovič, Tito in Romi

Prekmurski romski aktivisti so mi pripovedovali o bojda izredno negativno nastrojenem odnosu Aleksandra Rankovića do Romov, češ da se jih je po vojni hotel »vseh znebiti« in da je že izdal ukaz za njihovo aretacijo in likvidacijo. V prekmurski romski skupnosti kroži pripoved, da je načrtovano morijo preprečil Tito, ki da je preklical Rankovičev ukaz z utemeljitvijo, da so se tudi Romi borili v partizanih in prispevali k osvoboditvi: *»Tisto pa, ko so jih peljali v Logatec al tu nekje v ta zapor, vse moške, ženske, otroke pa so doma pustili, tam so pa umrli dva al tri Roma. V zapori so jim davali gor na roke ognje, pa so jim prerezali, so jim dali notri sol, tako so je mantretirali, delali tak, da so tri umrli v zaporu. To je že po vojni takoj bilo, da so hoteli Rankovič, ali kaj mu je že bilo ime, te vse Rome pobit. Ampak*

¹⁷⁴ Vanek Šiftar, Romi u Sloveniji 1941-1945, v: Mladen Tancer (ur.), Dr. Vanek Šiftar – slovenski romolog : Ob devetdesetletnici rojstva in desetletnici smrti (1919 – 1999 – 2009). Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja; Petanjci: Ustanova dr. Šiftarjeva fundacija; Murska Sobota: Svet romske skupnosti Republike Slovenije, 2011.

¹⁷⁵ Rinaldo Diricchari Muzga, Kraitike Sinti estriaharia. Ljubljana: Zveza romskih skupnosti Umbrella-Dežnik in Anglunipe-RIC, 2011, str. 94.

¹⁷⁶ Smrtne žrtve med prebivalstvom na območju Republike Slovenije med drugo svetovno vojno in neposredno po njej. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, [1997-29.03.2010].

potem je Tito izvedel v kabinetu in je zaščitu potem Rome, ker so Romi se dosta borili pa dosta so prispevali za osvoboditev Jugoslavije. Bilo je dosta tega, ampak o tem se je vse zamrlo. Ker so vse Rome hoteli pobiti, so jih že na kamione nadevali. Potem je naredba prišla iz kabineta iz Beograda, Tito je rekel, da ne smejo Romov pobiti, ker so se oni tud borili za Jugoslavijo. To je pa delal Ranković, men se zdi. To so naši ljudje govorili, da je prišel Titov ukaz.»¹⁷⁷

Slavko Cener meni, da do poveljnih aretacij prekmurskih Romov ni prišlo zato, ker bi jih sumili medvojnega kolaboriranja z okupatorjem, temveč zato, da jim ob izvajanju agrarne reforme ne bi bilo treba podeliti zemljišč: »So enostavno oni hoteli, da Romi ne bi dobili parcele tam, kjer so bili. Ker po vojni so razdeljavali zemljišča pa njive in te kmetje in to so na njih šli los, da ne bi nikjer živeli. Ampak niso jih pustili nikjer, vse so jim vzeli, samo da bi je uničili.«¹⁷⁸

6.2 Psihofizične posledice vojnih travm

V pogovoru z informanti smo se dotaknili tudi psihofizičnih posledic vojne pri posameznikih, ki so doživeli in preživeli vojne travme. Romi in Sinti so bili v prvi vrsti deležni jetniškega življenja, ki seveda ni bilo zdravo. Zdravstveno stanje vseh medvojnih jetnikov so slabšale nezadostna prehrana, bolezenske težave zaradi neustreznih bivalnih razmer, poškodbe zaradi mučenja ter psihične motnje, ki so bile posledica depresije, strahu in trpljenja.¹⁷⁹

Za ilustracijo zdravstvenih težav, ki so lahko pestile zapornike, citiram seznam z najpogostejšimi boleznimi zapornikov v Begunjah, ki ga je pripravil Damijan Guštin:

- “duševne motnje, živčne motnje, več kot 100 primerov,
- prebavne motnje, nad 120 primerov. Pri veliko teh je šlo za bolezenske znake duševne motnje, ki se je izražala v prebavnih motnjah,
- bolečine v prsih, glavoboli,
- obolenja zob,
- poškodbe zaradi mučenja (poškodbe ledvic (kri v urinu), nekrotične rane zaradi pretepanja, abscesi,
- ustrelnine (in ozebljine) pri precej ranjenih ujetih partizanih,

¹⁷⁷ Slavko Cener v pogovoru z avtorico. Pogovor sneman v prostorih ROMIC-a v Murski Soboti, dne 5. 8. 2014.

¹⁷⁸ Slavko Cener v pogovoru z avtorico. Pogovor sneman v prostorih ROMIC-a v Murski Soboti, dne 5. 8. 2014.

¹⁷⁹ Guštin, Damijan, Za zapahi : prebivalstvo Slovenije v okupatorjevih zaporih 1941-1945, str. 266.

- spolne bolezni,
- nalezljive bolezni (epidemije).”¹⁸⁰

Pogosta so bila tudi revmatična obolenja, bolezni želodca in slabšanje vida. Zaradi podhranjenosti se je pri jetnikih pojavila ali napredovala tuberkuloza. Psihične težave so se lahko kazale tudi kot anoreksične reakcije, prihajalo je do nenadnih odpovedi okončin, omedlevic in histeričnih napadov.¹⁸¹

Po podatkih informanta Slavka Cenerja so imeli Romi po vojni veliko bolezni, povezanih s stresom ali s slabimi bivanjskimi razmerami, na primer: *»tiste trahma¹⁸² al kaj je bilo v očesu, največ, niso vidli. Stresi so bili, bojazen, ker so stalno mogli bežat.«¹⁸³*

V vasi, kjer je otroštvo preživela informantka Monika Sandreli, je živel moški, ki so mu vojni dogodki očitno povzročili globoke travme: *»Jaz se spomnim tistega Miška, ki smo se mu smejali. So ga zezali, so rekli, da ni ubil, ampak da je streljal na mrtvega Nemca. Ampak ta človek je veliko doživel, on je imel travme, on je ponoči kričal. Je bil naš sosed, sam je živel, in ko si ga poslušal ... Dobro, mi kot otroci, nam je bilo to smešno, nisi vedel, če govori resnico ali ne, ampak bilo je resnično.«¹⁸⁴*

Informant Slavko Cener je poudaril, da psihičnih in fizičnih travm niso doživeli zgolj internirani Romi in romski borci, temveč tudi skupine civilistov, ki so bile prav tako izpostavljene pomanjkanju in nasilju: *»En čas so skrivali jesti med bojno.¹⁸⁵ Ker so po šumah bili, ker so kmetje šli, in vse so njim to razbrcali, odpeljali. So kurili dosti mest ogenj, potem pa izkopali, pa spodej so not, pa zgoraj so dali ne vem nekaj aluminij, nekšo pločevino, pa gor ogenj, da potem niso videli, kje. In če so si šli krast, potem so to tudi tako skrivali, da ni nobeden našel. Morali so stalno skrivat. Preživeli so dosti, ampak bolezen je pa bila. In od tistega časa tolko je mladih Romov umrlo. To sem jaz zdaj, enepar let nazaj, sem malo hodil okrog te pokopališče in vidiš, skoraj vsi izpod petdeset, petdeset peto, vse je umrlo. Ker so bili zunaj, živeli, potem so bežali, kurili so tisti dim, vse takše stvari, da so komaj preživeli. Ampak to nobeden ne vidi, nobeden ne prizna, kaj se je dogajalo z Romi v Sloveniji, v bivši*

¹⁸⁰ Guštin, Damijan, Za zapahi, str. 268.

¹⁸¹ Guštin, Damijan, Za zapahi, str. 269.

¹⁸² Trahom, očesna bolezen, ki brez ustreznega zdravljenja vodi v slepoto. Povzročča ga bakterija *Chlamydia trachomatis*.

¹⁸³ Slavko Cener v pogovoru z avtorico. Pogovor sneman v prostorih ROMIC-a v Murski Soboti, dne 5. 8. 2014.

¹⁸⁴ Monika Sandreli v pogovoru z avtorico. Pogovor sneman v prostorih ROMIC-a v Murski Soboti, dne 5. 8. 2014.

¹⁸⁵ “Bojna” je prekmurski izraz, ki pomeni “vojna”.

*Jugoslaviji, pa tudi v drugih državah.*¹⁸⁶

6.3 Prisilne in spontane povojne migracije Romov in Sintov na Slovenskem

Področje povojnih migracij Romov na slovenskem ozemlju je slabo raziskano. Spontane oziroma samoiniciativne migracije so bile povezane predvsem z vračanjem Romov in Sintov iz taborišč in izgnanstva ter z iskanjem zaposlitve v Italiji, Avstriji, Nemčiji in ostalih delih Jugoslavije. Državno regulirane migracije so bile organizirane predvsem z namenom repopulacije tistih jugoslovanskih ozemelj, ki so jih pred in med vojno poseljevali pripadniki nemške manjšine. Večinoma so bile te preselitve prisilne in zaradi tega tudi niso bile dolgoročno uspešne; večina Romov in Sintov, preseljenih s slovenskega ozemlja, se je slej ko prej vrnilo v kraje svoje prvotne naselitve.

Preživeli pregnani Sinti so se vse do leta 1948 postopoma vračali v Slovenijo, predvsem na Gorenjsko. Povojna oblast je gorenjskim Sintom takoj po vojni pripravila rezervat v Kočevskem Rogu, v naseljih, ki so jih prej naseljevali Kočevarji. Po letu 1952 so se Sinti iz Kočevskega Roga postopoma vračali nazaj na Gorenjsko. Sintske družine so se ponovno začele združevati in ustanavljati manjše obrti, na primer kovaštvo, brusaštvo, lunaparki, manjši cirkusi, glasbeništvo. Nekateri so se zaposlili v blejski lesni tovarni LIP ter v gorenjskih hotelih. Veliko jih je odšlo na začasno delo v Avstrijo in Nemčijo.¹⁸⁷ Diricchardi meni, da je zaradi medvojnih travm zaradi preganjanj in pobojev v slovenski sintski skupnosti prišlo do sprememb v mentaliteti; popolnoma so se izolirali od zunanjih dogodkov in se "zaprli v svoj geto" iz strahu, da se preganjanja ne bi ponovila. Sintska populacija danes živi razkropljena v gorenjskih občinah: Radovljica, Bled, Kranjska Gora, Kamna Gorica, Lancovo, Kropa, Podnart, Žirovnica, Jesenice, Kranj, Tržič in Škofja Loka.¹⁸⁸

Ker je v Prekmurju po vojni primanjkovalo zaposlitvenih možnosti, so nekateri prekmurski Romi začeli organizirano hoditi na sezonska dela v Vojvodino. Leta 1948 so jugoslovanske državne oblasti Rome iz Prekmurja, zlasti iz Pušče, preselile na državna posestva v Banatu, a

¹⁸⁶ Slavko Cener v pogovoru z avtorico. Pogovor sneman v prostorih ROMIC-a v Murski Soboti, dne 5. 8. 2014.

¹⁸⁷ Rinaldo Diricchardi Muzga, *Kraintike Sinti estraiharia*. Ljubljana: Zveza romskih skupnosti Umbrella-Dežnik in Anglunipe-RIC, 2011, str. 75 in 95.

¹⁸⁸ Rinaldo Diricchardi Muzga, *Kraintike Sinti estraiharia*. Ljubljana: Zveza romskih skupnosti Umbrella-Dežnik in Anglunipe-RIC, 2011, str. 74.

ta izselitev ni uspela, saj so se že naslednje leto vrnil v Prekmurje.¹⁸⁹ Izselitev je bila neuspešna zaradi odpora okoliškega prebivalstva, ki je nasprotovalo naselitvi Romov v svoji bližini.¹⁹⁰ Državne oblasti so po pričevanju Monike Sandreli in Slavka Cenerja del prekmurskih Romov prisilno preselile tudi v Baranjo, vendar tam niso želeli ostati in so se sami od sebe vrnil, saj *»so rekli, da imajo tukaj družino, da imajo hiše, da imajo urejene stvari«*. Približno pet romskih družin je ostalo, njihovo potomstvo še živi v Baranji in občasno prihajajo na obisk k sorodnikom v Prekmurju.¹⁹¹

Na Dolenjskem so državne oblasti nameravale preseliti romske skupine na Gorjance, vendar ta načrt ni bil izveden.¹⁹²

¹⁸⁹ Pavla Štrukelj, Etnološke raziskave romske populacije v Republiki Sloveniji v Razprave in gradivo 25: Romi na Slovenskem. Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja, 1991, str. 41.

¹⁹⁰ Slavko Cener v pogovoru z avtorico. Pogovor sneman v prostorih ROMIC-a v Murski Soboti, dne 5. 8. 2014.

¹⁹¹ Monika Sandreli in Slavko Cener v pogovoru z avtorico. Pogovor sneman v prostorih ROMIC-a v Murski Soboti, dne 5. 8. 2014.

¹⁹² Pavla Štrukelj, Etnološke raziskave romske populacije v Republiki Sloveniji v Razprave in gradivo 25: Romi na Slovenskem. Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja, 1991, str. 41.

7. POVOJNI MEDNARODNI JAVNI DISKURZ O MEDVOJNI USODI ROMOV IN SINTOV

Gilad Margalit, izraelski zgodovinar z Univerze v Haifi, je analiziral reakcije dela nemških kristjanov na odnos nemške poveljne politike do ohranjanja spomina na žrtve nacističnega režima. V nemški poveljni kolektivni zavesti se je judovska žrtev uvrstila daleč pred ostalimi žrtvami nacističnega režima. Posledično je politična kultura v zahodni Nemčiji Judom določila prvenstveno vlogo reprezentativne žrtve tretjega rajha, pri čemer je zapostavila ostale žrtve tega režima. Zaradi teoloških razlik/nasprotij med judovstvom in krščanstvom se je v krogih nemških kristjanov v petdesetih letih kot reakcija na prvenstveno vlogo Judov v diskurzu o žrtvah nacističnega preganjanja neredko pojavilo cinično poudarjanje in izpostavljanje nacističnega preganjanja »Ciganov«, s čimer so želeli preusmeriti pozornost stran od judovskih žrtev. Za ta diskurz, ki je skušal relativizirati trpljenje obeh skupin, je značilna trditev, da je nacistični sistem v večji meri preganjal in pobijal »Cigane« kot pa Jude, na kar so nemški teološki pisci namigovali npr. z izjavo, da so Judje priznanje svojega trpljenja na sodiščih in v očeh javnosti dosegli zgolj zaradi svoje finančne moči in mednarodnega vpliva. Gilad Margalit kot primer takšnega diskurza navaja pismo duhovnika Heinricha Grüberja,¹⁹³ objavljenega v *Der Spiegel* leta 1958.¹⁹⁴ V pismu je Grüber med drugim trdil, da je splošno znano, da so »Cigani« plačali večji krvni davek in doživeli večje mučenje kot Judje.¹⁹⁵

Evropske državne oblasti so, tako italijanski zgodovinar Luca Bravi, po drugi svetovni vojni Romom znikale pravico do odškodnin kot žrtvam genocida z izgovorom, da preganjanje Romov ni bilo izvedeno na podlagi rasnih kriterijev, temveč zaradi tega, ker so bili asocialni, družbeni paraziti in nevarni za družbo. Nemški zvezni parlament je šele leta 1979 priznal, da je šlo za rasno motiviran zločin, v letu 1982 pa so na osnovi tega tudi Romi dobili pravno podlago za priznanje pravice do odškodnin. Znani romolog iz Srbije dr. Rajko Djurić

¹⁹³ Gilad Margalit pojasnjuje, da je Heinrich Grüber nekdanji član tim. *Bekennende Kirche*, sekcije protestantske cerkve, ki je nasprotovala nacizmu na podlagi teoloških in moralnih prepričanj in je v času tretjega rajha pomagala predvsem ne-arijskim kristjanom pobegniti iz Nemčije.

¹⁹⁴ *Der Spiegel*, 16. april 1958. Povzeto po Gilad Margalit, *The Image of the Gypsy in German Christendom, v Patterns of Prejudice*, vol. 33, št. 2, 1999, str. 82.

¹⁹⁵ Gilad Margalit, *The Image of the Gypsy in German Christendom, v Patterns of Prejudice*, vol. 33, št. 2, 1999, str. 82.

ugotavlja, da se je zbiranje dokumentov, fotografij in pričevanj preživelih Romov sistematično začelo šele ob koncu sedemdesetih let prejšnjega stoletja.¹⁹⁶

Na evropski ravni se 2. avgust obeležuje kot mednarodni dan spomina na Rome, žrtve genocida v času nacizma. Datum je bil določen na predlog romskih mednarodnih združenj, v spomin na 2. avgust 1944, ko je bilo v koncentracijskem taborišču Auschwitz-Birkenau v eni sami noči, imenovani tudi *Zigeunernacht*, pobitih okoli 3000 Romov. Leta 2012 so v več evropskih mestih (Strasbourg, Budimpešta, Dublin, ...) potekale spominske svečanosti v počastitev spomina na vse romske žrtve nacističnega režima, na katerih so slavnostni govorniki opozarjali na pomen počastitve spomina na romske žrtve v sodobnem času, ko narašča število rasističnih in sovražnih dejanj nad Romi. Taka slovesnost je bila v letu 2012 prvič organizirana tudi na Hrvaškem, v vasi Uštica pri Jasenovcu, v spomin na več kot 16.000 romskih žrtev koncentracijskega taborišča v Jasenovcu.¹⁹⁷

¹⁹⁶ Vera Klopčič, Začetki mednarodnega preučevanja genocida nad Romi 1938-1945, v: Nuša Lešnik in Marjan Toš (ur.), Slovenski Judje : Zgodovina in holokavst II. Maribor : Center judovske kulturne dediščine Sinagoga, 2013, str. 66.

¹⁹⁷ Vera Klopčič, Začetki mednarodnega preučevanja genocida nad Romi 1938-1945, v: Nuša Lešnik in Marjan Toš (ur.), Slovenski Judje : Zgodovina in holokavst II. Maribor : Center judovske kulturne dediščine Sinagoga, 2013, str. 63, 64.

8. OHRANJANJE SPOMINA NA DRUGO SVETOVNO VOJNO V SLOVENSKI ROMSKI IN SINTSKI SKUPNOSTI

8.1 Sodelovanje Dragoljuba Ackovića in prekmurskih Romov

Ko so v letu 1982 Romi na pravni podlagi dobili pravico do izplačila odškodnin kot žrtve genocida, se je po Evropi začelo intenzivnejše zbiranje pričevanj preživelih ter propagiranje izterjatve odškodnin. V Jugoslaviji je tovrstne projekte in popisovanja vodil Dragoljub Acković. Acković je bil pri Svetovni romski organizaciji zadolžen kot komisar za holokavst nad Romi in bil pooblaščen za sestavljanje seznamov preživelih za odškodnino. V sklopu mednarodnega romskega tabora 1996 je raziskave opravljal tudi v Prekmurju. Na podlagi njegovih popisov romskih taboriščnikov in prisilnih delavcev so nekateri preživeli prekmurski Romi ali njihovi svojci dobili odškodnino kot žrtve genocida. Pri izvajanju projekta je z Ackovićem sodeloval tudi informant Slavko Cener, ki še danes hrani dokumente in obrazce, ki so jih takrat preživele žrtve izpolnjevale: *»Jaz vem, da Nemčija je poslala (odškodnino, op. av.), to mam še danes tiste dokumente. Dvakrat so dobili, dva obroka so potem dobili. In to jim je zrihtal Acković. Acković je prišel in on je začel te, ki so bili v kolhausu, mislim na prisilno delo, in vse je praševal, kdo še živi. Potem je drugič prišel in potem smo pričeli, da so oni morali imeti priče, tri priče je moral imeti. Kje točno so na prisilnem delu bili, in potem je on tisto poslal. In potem so oni to preverili, če so ta imena tam bila. In če so bila, so potem dobili nekša sredstva iz Berlina. Ker je gor pečat berlinske banke.«*¹⁹⁸ Po pripovedovanju Slavka Cenerja in Jožka Horvata Muca so mnogi prekmurski Romi oklevajoče spregovorili o medvojnih dogodkih. Nekateri nekdanji taboriščniki si o tem dolgo časa niso upali spregovoriti. Jožek Horvat Muc meni, da so preživeli postopoma začeli pripovedovati o svoji medvojni usodi tudi zato, ker so na njihovo stran stopili romski aktivisti, ki so si upali tematike holokavsta odpirati v romskem jeziku. To je ljudi spodbudilo, da so spregovorili in svojo izkušnjo posredovali tudi svojim potomcem.¹⁹⁹

¹⁹⁸ Slavko Cener v pogovoru z avtorico. Pogovor sneman v prostorih ROMIC-a v Murski Soboti, dne 5. 8. 2014.

¹⁹⁹ Jožek Horvat Muc v pogovoru z avtorico. Pogovor sneman v prostorih ROMIC-a v Murski Soboti, dne 5. 8. 2014.

8.2 Projekt Holokavst nad Romi in Sinti

Slovenski romski aktivisti se pri ohranjanju zgodovinskega spomina in zgodovinske zavesti najbolj posvečajo holokavstu. Jožek Horvat-Muc meni, da je poglavje holokavsta treba približati predvsem mladim z namenom, da se ta *»res težka in nečloveška dejanja«* nikoli ne ponovijo. Ocenjuje, da romski mladež v Sloveniji holokavst slabo pozna in ga je treba o tem poučevati. Romski aktivisti odločno podpirajo in izvajajo osveščanje družbe kot celote o genocidu nad Romi, *»z vsem spoštovanjem do Judov, do vseh drugih, ki so bili v taboriščih.«*²⁰⁰ Z raziskovanjem romskih žrtev druge svetovne vojne so se začeli intenzivneje ukvarjati ob 70. obletnici začetka druge svetovne vojne na Slovenskem, saj, pojasnjuje Jožek Horvat Muc, *»smo pač tudi sami rekli, da je treba tudi nekaj s strani Romov narediti. Mnogi so to že naredili, tako da smo se tudi mi, kar se Slovenije tiče, lotili tega dela. In prav je, da Romi sami nekaj tega postorimo, ker tudi ljudi poznamo.«*²⁰¹ Od aprila do avgusta 2014 so prekmurski aktivisti vodili projekt z naslovom *Holokavst nad Romi in Sinti*. Med cilji projekta je pregled obstoječih raziskav na področju holokavsta. Namen projekta je bil ozaveščanje javnosti o genocidu nad Romi, s poudarkom na izobraževanju romskih aktivistov, novinarjev, politikov in strokovnjakov. Snovalci projekta želijo prispevati nove vsebine spomina na holokavst ter zagotoviti podlago za nadaljnje raziskave. Cilj projekta je bil tudi odpraviti diskriminacijo v spominu na holokavst, saj je romski holokavst zapostavljen tako kot holokavst homoseksualcev, Jehovovih prič in protifašistov.

²⁰⁰ Jožek Horvat Muc v pogovoru z avtorico. Pogovor sneman v prostorih ROMIC-a v Murski Soboti, dne 5. 8. 2014.

²⁰¹ Jožek Horvat Muc v pogovoru z avtorico. Pogovor sneman v prostorih ROMIC-a v Murski Soboti, dne 5. 8. 2014.

ZAKLJUČEK

Med pripravami diplomskega dela so se moji prvotni strahovi, da bo pri arhivskem delu prišlo do izrazitega primanjkljaja virov o romski skupnosti med drugo svetovno vojno, izkazali za neupravičene. Kot marginalizirana skupina z dolgo tradicijo predsodkov in odklonilnih stereotipov, uperjenih proti njej, so bili Romi v turbulentnem vojnem času izredno izpostavljeni nezaupanju s strani oblasti in okoliškega prebivalstva. Tekom vojne se je o njih zlasti na območju Ljubljanske pokrajine izoblikoval močan nov stereotipni konstrukt »narodnih izdajalcev«. Zaradi tega konstrukta romska skupnost ni bila izpostavljena zgolj okupatorskemu nasilju in rasnemu čiščenju, temveč so jo močno ogrožale tudi partizanske formacije. Kljub stalno prisotnemu antagonizmu v odnosih med oblastnimi strukturami in Romi je bila ves čas vojne prisotna tudi nekonfliktna koeksistenca med njimi. Zlasti odnos nemškega in italijanskega okupatorja do Romov se je izkazal za večplastnega in bolj kompleksnega od pričakovanega. Predstava, da je nemški okupator na podlagi rasnega ali kakšnega drugega čiščenja »zagrabil« in deportiral vsakega Roma, na katerega je naletel, je zmotna. V fondu sodnih zaporov v Ljubljani je namreč jasno razvidno, da so bili v zaporu istočasno »Cigani«, ki so jih brez obrazložitve in brez odlaganja deportirali v taborišča, ter »Cigani«, ki so bili priprti zaradi manjših prekrškov in na primer za tatvino kaznovani z milimi kaznimi dvajsetih dni zapora. Podobno so tudi Italijani del romskih skupnosti deportirali v taborišča, nekatera romska naselja pa vsaj na deklarativni ravni poskušali zaščititi pred partizanskim nasiljem.

Diplomsko delo je odprlo veliko vprašanj in razkrilo siromašnost slovenske produkcije vednosti o Romih. Izrazit manko se kaže v študijah samoidentifikacije Romov in spreminjanja pomena in obsega pojma »Cigan«, Sint, Rom skozi različna časovna obdobja. Izrazita ovira pri raziskovanju je bila tudi odsotnost študije o ekskluzivnosti romskih priimkov; ni še bilo raziskano, kako in v kolikšni meri so se priimki, ki veljajo za »tipično romske«, širili med okoliško prebivalstvo. Zaradi tega mnogim osebam, omenjenih v virih, nisem pripisala »romskosti«, če niso bile v samem viru izrecno označene kot take. Ob natančnejši raziskavi romskih priimkov bi se krog romskih partizanov in domobrancev gotovo razširil, saj bi lahko pri raziskovanju upoštevala več gradiva.

Diplomsko delo na podlagi zbranih virov in obstoječe literature ni uspelo odgovoriti na marsikatero pomembno raziskovalno vprašanje. Neodgovorjeno ostaja vprašanje splošnega odnosa vodstva Slovenskega domobranstva do »Ciganov«, ni pojasnjeno, kakšno vlogo so

kolaborantske vojaške enote odigrale pri aretacijah in internacijah »Ciganov« v času italijanske in nemške okupacije. Prav tako nisem zbrala nikakršnih podatkov niti o odnosu nevladnih organizacij na slovenskem ozemlju do ravnanja s »Cigani«, niti o diskurzu slovenskih cerkvenih krogov o »ciganskem vprašanju«. Avtorica si želi, da bi s širše zasnovanim projektom lahko zbrala tudi pričevanja neromskih civilistov in dobila globlji vpogled v razmerje med »Cigani« in okoliškim prebivalstvom. Uporaba ustnih virov ima v teh tematikah še velik neizkoriščen potencial. S širše zasnovanimi intervjuji z Romi in Sinti na celotnem območju Slovenije bi se razkrilo mnogo novih informacij, neprecenljivih zlasti za socialno, kulturno zgodovino, zgodovino družine, otroštva itd.

Z nadaljnjim poglobljenim delom na arhivskem gradivu in hkratnim zbiranjem ustnih pričevanj romskih, sintskih in neromskih prebivalcev nam je dosegljiva še mnogo bolj razvejana in koherentna slika dogajanja in odnosov v času druge svetovne vojne.

POVZETEK

Diplomsko delo obravnava različne aspekte udeležnosti Romov in Sintov na Slovenskem v drugo svetovno vojno. Etični izzivi raziskovanja izhajajo iz tradicionalistično in folkloristično, celo rasistično obarvanega vedenja o Romih na Slovenskem ter iz avtoričinih predispozicij pri pisanju o medvojnih pobojih, holokavstu, sodelovanju v NOV in Slovenskem domobranstvu. Interakcije med Romi in partizani obsegajo odredbe partizanskih oblasti, ki skušajo preprečiti in nadzorovati gibanje Romov po svojem teritoriju, partizanske medvojne poboje večjih skupin Romov zaradi suma vohunjenja in izdajalstva ter sodelovanje Romov in Sintov v partizanskih formacijah. Interakcije Romov z okupatorskimi silami prav tako obsegajo nenasilno koeksistenco, poskuse nadziranja gibanja romskih skupin ter fizično nasilje. Nenasilna koeksistenca se kaže v sodelovanju Romov v Slovenskem domobranstvu ter v iskanju zatočišča pred partizanskim nasiljem pri italijanskih karabinjerskih postajah. Nasilje nad Romi se je pri madžarskem okupatorju manifestiralo v prisilnem delu, mobilizaciji v madžarsko vojsko in nasilnim ravnanjem s civilnim romskim prebivalstvom Prekmurja. Italijanski okupator je interniral v italijanska taborišča nekaj večjih skupin Romov iz Ljubljanske pokrajine. Nemški okupator je izvajal deportacije v koncentracijska taborišča, največ v Auschwitz in Mauthausen. Procentualno je največji delež romske oziroma sintske populacije aretiral na Gorenjskem. Po vojni se je represija deloma nadaljevala v obliki državno organiziranih prisilnih migracij na območja zapuščenih, nekdanjih nemških kmetij. Dolgoročno so bile prisilne migracije večinoma neuspešne. V povojnem diskurzu o holokavstu so Romom mnogi raziskovalci odrekli pravico do priznanja žrtev holokavsta, češ da jih nacistični režim ni preganjal na podlagi rase, temveč na podlagi njihove »asocialnosti«. Šele 1982 je nemška vlada Romom pravno priznala upravičenost do odškodnine kot vojne žrtve. Slovenski romski in sintski aktivisti od sredine devetdesetih let aktivno skušajo z različnimi projekti ohranjati spomin na holokavst in zbirati nove informacije o medvojni usodi Romov in Sintov.

LITERATURA IN VIRI

MONOGRAFIJE

Bahor, Zdravko, Leta preizkušenj. Ljubljana: Družina, 1998.

Capogreco, Carlo Spartaco, Fašistična taborišča : Internacije civilistov v fašistični Italiji (1940-1943). Ljubljana: Publicistično društvo ZAK, 2011.

Crowe, David M., A history of the gypsies of Eastern Europe and Russia. New York: St. Martin's Griffin, 1994.

Dawidowicz, Lucy S., The Holocaust and the Historians. Cambridge, London: Harvard University Press, 1981.

Diricchari Muzga, Rinaldo, Krantike Sinti estraiharia. Ljubljana: Zveza romskih skupnosti Umbrella-Dežnik in Anglunipe-RIC, 2011.

Ferenc, Mitja, Prikrito in očem zakrito : prikrita grobišča 60 let po koncu druge svetovne vojne. Celje: Muzej novejšje zgodovine, 2005.

Ferenc, Tone, Ljudska oblast na Slovenskem 1941-1945 : 1 Država v državi. Ljubljana: Založba Borec, 1985.

Ferenc, Tone, Ljudska oblast na Slovenskem 1941-1945 : 2 Narod si bo pisal sodbo sam. Ljubljana: Založba Borec, 1985.

Ferenc, Tone, Ljudska oblast na Slovenskem 1941-1945 : 3 Mi volimo. Ljubljana: Založba Mladika, 1991.

Filipič, France, Slovenci v Mauthausnu. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1998.

Gestrin, Ferdo, Svet pod Krimom. Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 1993.

Guštin, Damijan, Za zapahi : prebivalstvo Slovenije v okupatorjevih zaporih 1941-1945. Ljubljana : Inštitut za novejšo zgodovino, 2006.

Halbrainer, Heimo, Po sledih protestantov, Judov, Romov in Slovencev v Radgoni in okolici : vodnik za obhod (Enotni naslov: Auf den Spuren der Protestanten, Juden, Roma und Slowenen in und um Bad Radkersburg). 2. izdaja. Graz: Kulturno društvo člen 7 za avstrijsko Štajersko, Znanstvena zbirka Pavlove hiše, 2003.

Hancock, Ian, Sindrom parije : priča o ropstvu i progonu Roma (The Pariah Syndrome : an account of Gypsy slavery and persecution). Zagreb: Ibis grafika, 2006.

Horvat Muc, Jožek, Romska skupnost v Sloveniji : zgodovina in kultura Romov. Murska Sobota: Zveza Romov Slovenije : Romani Union, 2011.

Illuzzi, Jennifer, Gypsies in Germany and Italy, 1861-1914 : Lives outside the law. Houndmills: Palgrave Macmillan, 2014.

Ižanec, Franc, Odprti grobovi, II. zvezek : Bela krajina joka. Buenos Aires: samozaložba, 1970.

Janko Spreizer, Alenka, Vedel sem, da sem Cigan – rodil sem se kot Rom : Znanstveni razizem v raziskovanju Romov. Ljubljana: Institutum Studiorum Humanitatis – Fakulteta za podiplomski humanistični študij, 2002.

Javoršek, Jože, Spomini na Slovence III. Ljubljana: ADIT, 1990.

Klopčič, Vera, Položaj Romov v Sloveniji : Romi in Gadže. Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja, 2007.

Komerički, Saša, Druga svetovna vojna v individualnem in kolektivnem spominu v Beli krajini : magistrsko delo. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, 2005.

Kramolc, Ted, Sol v grlu. Ljubljana: Nova revija, 2008.

Lowe, Keith, Podivjana celina : Evropa po drugi svetovni vojni. Ljubljana: Modrijan, 2015.

Luthar, Oto, Po robovih spomina [Elektronski vir] : antisemitizem in uničenje prekmurske judovske skupnosti. Ljubljana : Založba ZRC, ZRC SAZU, 2013. Dostopno na: <http://ikss.zrc-sazu.si/sites/default/files/porobovihspomina.pdf>

Mayall, David, Gypsy Identities 1500-2000 : From Egipcians and Moon-men to the Ethnic Romany. London: Routledge, 2004.

Mlakar, Boris, Slovensko domobranstvo 1943-1945 : Ustanovitev, organizacija, idejno ozadje. Ljubljana: Slovenska matica, 2003.

Polansky, Paul, One blood, one flame : The Oral Histories of the Yugoslav Gypsies before, during, and after WWII. Volume I. Niš: KRRF (Kosovo Roma Refugee Foundation), 2007.

Polansky, Paul, One blood, one flame : The Oral Histories of the Yugoslav Gypsies before, during, and after WWII. Volume III. Niš: KRRF (Kosovo Roma Refugee Foundation), 2008.

Semič-Daki, Stane, Najboljši so padli I : Spomini. Ljubljana: samozaložba, 1971.

Strle, Franci, Tomšičeva brigada : Uvodni del. Ljubljana, SPUB Toneta Tomšiča : Partizanska knjiga, 1980.

Šinkovec, Stane, Begunje : Nemška okupacija 1941-1945. Kranj: Pokrajinski odbor Osvobodilne fronte za Gorenjsko pri Zvezi združenj borcev in udeležencev NOB Slovenije, 1995.

Štrukelj, Pavla, Romi na Slovenskem. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1980.

Štrukelj, Pavla, Tisočletne podobe nemirnih nomadov : Zgodovina in kultura Romov v Sloveniji. Ljubljana: Družina, 2004.

ZBORNICI

Emri, Evgen in Hribovšek, Mitja, Prekmurska četa, Prekmurska brigada. Murska Sobota: Obč. odbor Zveze združenj borcev NOV, 1968.

Fings, Karola, Heuss, Herbert, Sparing, Frank, From "Race Science" to the Camps : The Gypsies during the Second World War 1. Hertfordshire: University of Hertfordshire Press in Gypsy Research Centre, 1997.

Glaeser, Ursula, Kury, Astrid, Klopčič, Vera, Toš, Marjan, Romi v gibanju : [Center judovske kulturne dediščine Sinagoga Maribor, 5. 11. 2013-15. 3. 2014]. Maribor : Center judovske kulturne dediščine Sinagoga, 2013.

Jezernik, Božidar (ur.), "Zakaj pri nas žive Cigani in ne Romi" : Narativne podobe Ciganov/Romov. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo, Županičeva knjižnica, št. 17, 2006.

Kenrick, Donald (ur.), Završno poglavje : Romi u drugom svjetskom ratu, 3. del (Naslov izvirnika: The Final Chapter : The Gypsies during the Second World War 3). Zagreb: Biblioteka Ethnologica, Knjiga 5, 2009.

Klemenčič, Janez, Milavec, Ciril, Žakelj, Filip, Revolucija pod Krimom. Buenos Aires: [Filip Žakelj], 1973.

Kovač-Zupančič, Marija, Ksela-Jasna, Linka, Auschwitz - Birkenau (Oswiecim - Brzezinka) : KL, koncentracijsko taborišče : zbornik. Maribor: Obzorja, 1982.

Lešnik, Nuša in Toš, Marjan (ur.), Slovenski Judje : Zgodovina in holokavst II. Maribor : Center judovske kulturne dediščine Sinagoga, 2013.

Razprave in gradivo, revija za narodnostna vprašanja 25: Romi na Slovenskem. Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja, 1991.

Tancer, Mladen (ur.), Dr. Vanek Šiftar – slovenski romolog : Ob devetdesetletnici rojstva in desetletnici smrti (1919 – 1999 – 2009). Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja; Petanjci: Ustanova dr. Šiftarjeva fundacija; Murska Sobota: Svet romske skupnosti Republike Slovenije, 2011.

Verginella, Marta, Volk, Alessandro, Colja, Katja, Ljudje v vojni : Druga svetovna vojna v Trstu in na Primorskem. Koper: Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, 1995.

RAZPRAVE IN ČLANKI

Deželak Barič, Vida, Zaključno poročilo o rezultatih opravljenega raziskovalnega dela na projektu v okviru ciljnega raziskovalnega programa (CRP) "Konkurenčnost Slovenije 2006-2013", dne 15. 10. 2009. Dostopno na spletnem portalu dLib.

Janko Spreizer, Alenka, Socialnoantropološki pogled na slovensko romologijo, v: Monitor ISH, Vol. III / no. 1-2, 2001, str. 29-63.

Janko Spreizer, Alenka, "Avtohtoni" in "neavtohtoni" Romi v Sloveniji : socialna konstrukcija teritorialnega razmejevanja identitet, v Razprave in gradivo : revija za narodnostna vprašanja, 45, 2004.

Janko Spreizer, Alenka, Zadrega poimenovanja Ciganov/Romov, polja njihovega proučevanja in socialna antropologija Ciganov/Romov, v Monitor ZSA : Revija za zgodovinsko, socialno in druge antropologije, 35/36, vol. XII, št. 1-2, 2010.

Janko Spreizer, Alenka, Vsebine vednosti o Romih in njihova transmisija, v Monitor ZSA : Revija za zgodovinsko, socialno in druge antropologije, 35/36, vol. XII, št. 1-2, 2010.

Janko Spreizer, Alenka, Neoliberalizem v romologiji: pregled izbranih primerov, v: Kolšek, Katja, Gregorc, Tomaž (ur.), Prihodnost znanosti : Neoliberalizem, univerza in politika sodobnega znanstvenega raziskovanja. Novo mesto: Založba GOGA, 2011.

Kenrick, Donald, The Image of the Gypsy in German Christendom: A Commentary, v: Patterns of Prejudice, vol. 33, št. 2, 1999. London, Thousand Oaks, New Delhi: SAGE Publications, 1999.

Klopčič, Vera, Zgodovinski viri o Romih v Sloveniji, v Razprave in gradivo : Revija za narodnostna vprašanja 48-49. Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja, 2006.

Klopčič, Vera, Začetki mednarodnega preučevanja genocida nad Romi 1938-1945, v: Nuša Lešnik in Marjan Toš (ur.), Slovenski Judje : Zgodovina in holokavst II. Maribor : Center judovske kulturne dediščine Sinagoga, 2013.

Kuzmič, Franc, Holokavst in prekmurski Romi, v: Nuša Lešnik in Marjan Toš (ur.), Slovenski Judje : Zgodovina in holokavst II. Maribor : Center judovske kulturne dediščine Sinagoga, 2013.

Margalit, Gilad, The Image of the Gypsy in German Christendom, v: Patterns of Prejudice, vol. 33, št. 2, 1999. London, Thousand Oaks, New Delhi: SAGE Publications, 1999.

Ocvirk, Matej, Romski priimki na slovenskem, v: Drevesa : Časopis Slovenskega rodoslovnega društva, letnik 20, številka 2, november 2013.

Picelj, Zdenko, Kratek oris zgodovine NOB na Gorjancih in v Žumberku, v: Kronika :

Časopis za slovensko krajevno zgodovino, 35, 1987.

Šiftar, Vanek, Romi u Sloveniji 1941-1945, v: Tancer, Mladen (ur.), Dr. Vanek Šiftar – slovenski romolog : Ob devetdesetletnici rojstva in desetletnici smrti (1919 – 1999 – 2009). Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja; Petanjci: Ustanova dr. Šiftarjeva fundacija; Murska Sobota: Svet romske skupnosti Republike Slovenije, 2011.

Štrukelj, Pavla, Etnološke raziskave romske populacije v Republiki Sloveniji, v: Razprave in gradivo 25: Romi na Slovenskem. Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja, 1991.

Tominšek Čehulić, Tadeja, Druga svetovna vojna in njene posledice za Belokranjce (1941-1945), v: Kronika : časopis za slovensko krajevno zgodovino, 58, 2010, št. 3.

Toš, Marjan, Genocid nad Romi – pozabljeni holokavst, v: Glaeser, Ursula, Kury, Astrid, Klopčič, Vera, Toš, Marjan, Romi v gibanju : [Center judovske kulturne dediščine Sinagoga Maribor, 5. 11. 2013-15. 3. 2014]. Maribor : Center judovske kulturne dediščine Sinagoga, 2013.

Toš, Marjan, Romi in holokavst, v: Nuša Lešnik in Marjan Toš (ur.), Slovenski Judje : Zgodovina in holokavst II. Maribor : Center judovske kulturne dediščine Sinagoga, 2013.

Trevisan, Paola, The internment of Italian Sinti in the province of Modena during fascism: From ethnographic to archival research, v: Romani Studies 5, Vol. 23, No. 2 (2013).

USTNI VIRI

Jožek Horvat Muc, pogovor sneman v prostorih ROMIC-a, Murska Sobota, dne 5. avgusta 2014.

Monika Sandreli, pogovor sneman v prostorih ROMIC-a, Murska Sobota, dne 5. avgusta 2014.

Slavko Cener, pogovor sneman v prostorih ROMIC-a, Murska Sobota, dne 5. avgusta 2014.

ARHIVSKI VIRI

ARHIV REPUBLIKE SLOVENIJE

SI AS 1621 Nemško orožništvo na zasedenem ozemlju Spodnje Štajerske, 1941-1945

SI AS 1742 Policijski zapori Begunje /Polizeigefängnis Vigaun/, 1942-1945

SI AS 1753 Zbirka gradiva o sodnih zaporih v Ljubljani, Osebna zbirka Janka Spreitzerja, 1939-1946

SI AS 1781 Poveljstvo grupe kraljevih karabinjerjev Ljubljana, /Comando del Gruppo Carabinieri Reali di Lubiana/ 1940-1943

SI AS 1783 Karabinjerska postaja Borovnica /Stazione dei Carabinieri Reali di Borovnica/
1941-1943

SI AS 1785 Poveljstvo notranje čete kraljevih karabinjerjev Ljubljana /Comando della
Compagnia Interna dei Carabinieri reali di Lubiana/ 1941-1943

SI AS 1840 Zbirka gradiva o žrtvah italijanskih okupacijskih oblasti, 1940-1945

SI AS 1887 Zbirka narodnoosvobodilnega tiska, 1941-1945

SI AS 1822 Štab za repatriacijo vojnih ujetnikov in internirancev Ljubljana, 1945-1959

SI AS 1877 Slovensko domobranstvo 1943-1945

SI AS 1912 Šef pokrajinske uprave v Ljubljani, Informacijski oddelek, 1943-1945

GORENJSKI MUZEJ

Zaporne knjige policijskih zaporov v Begunjah

ELEKTRONSKA ZBIRKA PODATKOV

Tominšek Čehulić, Tadeja, Šorn, Mojca, Rendla, Marta, Dobaja, Dunja, Smrtne žrtve med prebivalstvom na območju Republike Slovenije med drugo svetovno vojno in neposredno po njej. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, [1997-29.03.2010].²⁰²

²⁰² Imenski seznam je rezultat znanstveno zasnovane zgodovinopisno-žrtvoslovne raziskave, ki poteka na Inštitutu za novejšo zgodovino v Ljubljani od leta 1997. Zajema vse osebe, ki so v obdobju april 1941 - januar 1946 izgubile življenje v različnih okoliščinah med drugo svetovno vojno in neposredno po njej zaradi revolucionarnega nasilja ali posledic vojne. Geografsko se seznam omejuje na območje države Republike Slovenije in upošteva osebe, ki so imele med drugo svetovno vojno rezidenčno pravico na tem območju. Zanesljivo identifikacijo posamezne žrtve zagotavlja 25 kategorij podatkov, ki jih skuša raziskava ugotoviti pri vsaki osebi in tvorijo t.i. osebni list žrtve. Seznam je nastajal na osnovi sistematičnega pregledovanja literature, časopisov, arhivskega ter drugega dokumentarnega gradiva s ciljem ugotoviti celovito razsežnost izgub človeških življenj. Raziskava je sedaj v sklepni fazi preverjanja zbranih podatkov po matičnih knjigah; ritem postopnega objavljanja podatkov na spletni strani Sistory bo sledil tempu njihovega preverjanja po matičnih knjigah.

PRILOGE

Priloga 1

Izjava o avtorstvu

Izjavljam, da je diplomsko delo v celoti moje avtorsko delo ter da so uporabljeni viri in literatura navedeni v skladu s strokovnimi standardi in veljavno zakonodajo.

Ljubljana, 27. septembra 2015

Vita Zalar

Priloga 2

Izjava kandidatke

Spodaj podpisana Vita Zalar izjavljam, da je besedilo diplomskega dela v tiskani in elektronski obliki istovetno, in

dovoljujem / ne dovoljujem

objavo diplomskega dela na fakultetnih spletnih straneh.

Datum:

Podpis kandidatke: